

Kis magyar diktatúratörténet – indexekben és könyvtári selejtezésekben elbeszélve

SIPOS Anna Magdolna

„A nemzeteket úgy likvidálják, hogy legelőször elveszik az emlékezésüket. Megsemmisítik könyveiket, műveltségüket, történelmüket. És valaki másféle könyvet ír, más műveltséget nyújt, és más történelmet gondol ki nekik. A nemzet lassan nem érti jelenét és elfelejti a múltját.”

(Milan Kundera: A nevetés és a felejtés könyve)

A politikai indíttatású könyvkivonások 1945 és 1950 közötti esemény- és politikatörténeti számbavételét, valamint az indexek részletes tartalmi elemzését a Könyvtári Figyelő korábbi számaiban¹ közöltük. Most az 1952-ben és 1953-ban kiadott jegyzékek, valamint az 1962 és 1966 közötti könyvtári selejtezési listák bemutatására vállalkozunk. A korábbiakhoz hasonlóan itt is fontosnak tartjuk a listák eseménytörténetének és a hát-

térben meghúzódó társadalmi, politikai folyamatoknak rövid bemutatását, de a leglényegesebb a jegyzékeken szereplő művek számszerű összegzése, tartalmi és tematikai megoszlásának ismertetése.

Amikor az 1952 és 1966 közötti könyvkivonásokról beszélünk, feltétlenül szót kell ejtenünk néhány kutatás-módszertani kérdéstről is. Az 1945 utáni indexekről, az ideológiai, politikai célú könyvkivonásokról eddig megjelent írások rövid, mindössze egy-két éves ciklust fogtak át, ám a most bemutatásra kerülő időszak ennél jóval nagyobb időintervallumot, tizennégy évet ölel fel. A feldolgozott időszak alatt jelentős gazdasági és társadalmi, politikai és ideológiai változások zajlottak hazánkban. A most tárgyalásra kerülő ciklus magában foglalja a személyi kultusz legkeményebb éveit, az 1953-as enyhülést, az 1956-os forradalomhoz vezető éveket, az 1956 utáni restaurációt és konszolidációt, hogy majd a kulturális élet területén az 1960-as évek első felében bekövetkezett látszólagos normalizálódással fejeződjenek be. A könyvtári gyűjtemények, a könyvkiadás és a könyvkereskedelem politikai célú tisztogatásának következő ciklusát ezek a társadalmi, politikai események határozták meg, és – amint majd látni fogjuk – a politikai hatalom ezen a területen is az adott ciklusra jellemző érvekkel, módszerekkel és fogásokkal élt. A korábbi évekhez viszonyítva az is lényeges változás, hogy az 1950-es könyvkivonások körüli nemzetközi botrány és nem utolsósorban a hatalom fokozatosan finomodó módszereinek eredményeként egyre inkább szakmai szempontú indoklások fogalmazódtak meg. A módszerek finomodásának egyik fontos eleme volt, hogy a továbbiakban már nem csupán a Magyar Dolgozók Pártja – később a Magyar Szocialista Munkáspárt – és az állami vezetés vett részt a listák összeállításában, hanem a szakmai szervezetek, intézmények – többek között a nemzeti könyvtár képviselőit is – bevonták a döntések előkészítésébe. A másik lényeges változás az volt, hogy egyre inkább kerültek a „selejt”, „selejtlista”, „zúzdába küldés”, „megsemmisítés” kifejezéseket, helyettük a szakmailag szalonké-

pesebb „tartalmilag silány, elavult”, „irodalmilag értéktelen” kifejezések, a 1960-as években pedig az állománygondozás fontos részét képező „tervszerű állományapasztás” szófordulata került az indoklásba.

Az 1952. és 1953. évi könyvkivonások művelődés- és politikatörténeti háttere

Az 1948. évi baloldali hatalomváltást követő, 1949-ben és 1950-ben az iskolai ifjúsági könyvtárak gyűjteményére vonatkozó szelekciót, valamint az 1950-ben a népkönyvtárak gyűjteményének rendezésére vonatkozó jegyzékek közzétételét követően a politikai hatalom ezen a területen is további gyors intézkedést ígért, de csak egy év múlva, 1951. szeptember 13-án ült össze a Népművelési Minisztérium kezdeményezésére a további selejtezések ügyével foglalkozó értekezlet. Úgy tűnt, hogy a hatalom – figyelembe véve a korábbi évek selejtezései körüli kapkodást, rendezetlenséget, szakszerűtlenséget és túlkapaszkodásokat, valamint az 1950 augusztusában megjelent jegyzék körüli nemzetközi botrányt – konszolidáltabb és szakmailag indokolhatóbb körülményeket teremt a könyvtárak gyűjteményének ismételt megrostálásához. Ezért az újabb selejtezési listák összeállítása érdekében háromtagú bizottságot neveztek ki, pontosan meghatározták a listák összeállításának szempontjait és a kivonás indokait. A tervek szerint hat hónap múlva kellett volna megjelennie az új jegyzéknek, ám az csak újabb egy éves késéssel, 1952 júniusában hagyta el a nyomdát.

Az 1952. és 1953. évi könyvkivonásokat szolgáló jegyzékek kiadására sajátos társadalmi körülmények között került sor, ami elválaszthatatlan az ötvenes évek elejére jellemző politikai, történelmi, kultúrtörténeti folyamatoktól. E tanulmány keretében nem lehet célunk ezek részletes bemutatása, csupán bizonyos elemeit tudjuk kiemelni.

A politikatörténeti folyamatok közül minden-

képpen utalnunk kell azokra, amelyeknek eredményeként a kommunista pártnak a már 1946-ban megkezdett hegemon törekvései tovább erősödtek: az 1948. évben megindult baloldali politikai fordulatra, amelynek során a kommunista párt fokozatosan, de igen gyorsan felszámolta a korábbi többpártrendszer, és ezzel az MDP egyeduralkodóvá, állampárttá vált. Gazdasági téren pedig az 1947-ben megindult, majd 1948-ban felerősödött, felgyorsult államosítások határozták meg az eseményeket. A kommunista párt hatalomra kerülésével szovjet mintára megkezdődött a személyi kultusz kiépülése, amelynek meghatározó jelenségei voltak a bizalmatlanság növekedése, az ellenség keresése és a mesterséges ellenségkreálás, koncepcióperek indítása és lefolytatása, kivégzések, internálások, kitelepítések és a társadalom egésze ellen folytatott kommunista terror, a rendőrállam működtetése. A totális személyi kultusz kiépítése 1952 augusztusában fejeződött be: ekkortól Rákosi Mátyás egy személyben töltötte be a párt főtitkári posztját, a miniszterelnöki széket és ezzel együtt a Honvédelmi Bizottság elnöki funkcióját, s az Államvédelmi Hatóság legfőbb irányítója is ő lett. A hatalom ilyen nagymértékű centralizációja és kisajátítása Rákosi Mátyás és szűkebb körének totális, ellenőrizetlen és ellenőrizhetetlen uralmát jelentette, amely lehetővé tette a párt, illetve szűkebb vezetésének teljes politikai monopóliumát. A totális politikai hatalom megteremtése együtt járt a kulturális monopólium megkaparintásával és a kultúra irányításával, de nem valamiféle filantróp szemléletből eredően, hanem abból a sajátos szemszögből, hogy a kulturális élet kisajátítása a kommunisták politikai és ideológiai hatalmát szolgálja majd. Éppen ezért az uralomra jutott proletárdiktatúra tényleges súlyánál nagyobb szerepet szánt a kultúrpolitikának, s benne különösen az irodalmi életnek.

1949 és 1953 között a kulturális és irodalmi élet meghatározó személyisége Révai József volt, aki már korábban, a hatalom megszerzésében is meghatározó szerepet játszott, és aki Rákosi szűkebb köréhez tartozva 1949-1953-ig

kultuszminiszterként, 1950-től pedig az MDP főtitkárhelyetteseként is az ideológiai és a kulturális élet közvetlen irányítója volt, és aki nem csupán a gyakorlatban, hanem elméleti cikkeiben, vitáiraiban, szónoklataiban is a párt szűkebb vezetőinek érdekeit képviselte. A kulturális átalakítást – a Szovjetunióban zajló hasonló folyamatok és jelenségek nyomán – kultúrforradalomként kívánta megvalósítani. Felfogása szerint a kulturális forradalomnak a kultúra és a művészetek, továbbá a társadalmat alkotó osztályok valamennyi részére ki kell terjednie. A kultúrforradalom teljes programját több hatásos szónoklatban is ismertette, de a Magyar Dolgozók Pártja II., 1951. évi kongresszusán elmondott beszéde tükrözi legmarkánsabban annak valamennyi elemét. Szólt a köz- és felsőoktatás, valamint a tudományos élet új szellemiségre történő átalakításának szükségességéről, a művészeti és irodalmi kérdések megítéléséről, fejlesztésének feladatairól, a kulturális tömegmozgalmak, benne a könyvtárak fejlődési eredményeiről, az új ideológiai szemléletű hazafiság kérdéseiről, továbbá az osztályharc újonnan nyitott frontjáról, a kultúrfrontról². Művészet- és irodalmpolitikai fejtegetéseiben kiemelte, hogy míg a film- és drámapérfészetben, továbbá a színházakban már megjelentek az új szellemiségű alkotások³, addig a képzőművészetben és a zenében csak mérsékelt eredményeket értek el. Az utóbbiakat – véleménye szerint – még ma is polgári formalizmus tartja befolyása alatt, és még sem tartalmilag, sem pedig módszertanilag nem találták meg az utat a néphez, mert szellemiségükben – így Révai – továbbra is a nyugati dekadens művészeti irányzatokhoz tartoznak⁴. Beszédének témánk szempontjából is fontos része volt a párt irodalmpolitikai eredményeinek, iránymutatásainak felvázolása: „*Külön alá kell húznom szépirodalmunk költészetünk jelentős eredményeit. Itt a legtömegesebb új tehetségek jelentkezése és itt a legszembetűnőbb legjobb régi nemzedékbeli íróink áttanulása.*”⁵ Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra is, a pártosság lenini elvének helytelen alkalmazása odavezetett, hogy az életet és annak problémáit sematikusan

azonosították a párt életével, a pártfunkcionárius problémáival, ezt pedig helytelenítette: „Az irodalmi pártosság nem abban áll, hogy a nép életét a pártélet pusztá anyagaként, függeléként ábrázoljuk, hanem megfordítva, hogy a párt életét, vezető szerepét, funkcionáriusait úgy ábrázoljuk, mint szerves részét népünk életének, mint népünk legjobb embereit, nem külön, hanem együtt a néppel.”⁶

A Lukács-vitát⁷ követően Révai irodalompolitikai meghatározó szerepe tovább erősödött, intézményesült. Ennek jegyében vaskézzel irányította a magyar szellemi életet, legfőképpen az irodalmat. Az irányítás eszközeként egyaránt felhasznált hatalmi, adminisztratív eszközöket, de élt az ezekben az években burjánzó irodalmi viták és a kritika módszereivel is. Irodalompolitikai koncepciójának meghatározó alapja az élesedő osztályharc, a feszült nemzetközi helyzet, a gazdasági építőmunka, a politikai hatalom megtartásának feladatai, és ennek rendelte alá a szocialista kulturális forradalmat is. A személyi kultusz kiteljesedését szolgálta és reprezentálta, hogy irodalomelméleti tételeit egyre inkább áthatották a Szovjetunióban tomboló személyi kultusz meghatározó kultúrpolitikusának, ideológusának, Zsdánovnak nézetei. Ezt nem csupán az írásaiban és beszédeiben megjelenő, Zsdánovra történő hivatkozások bizonyítják, hanem az irodalom kérdéseiről írott tanulmányai és publicisztikája is. A szovjet és a magyar személyi kultusz két meghatározó ideológusa és kultúrpolitikusa gondolati azonosságának igazolása érdekében néhány idézetet választottunk Zsdánov és Révai⁸ írásaiból.

„Az irodalmi művek fő hősei a mi országunkban az új élet aktív építői: munkások, munkásnők, kolhozparasztok, pártemberek, gazdasági szakemberek, mérnökök, komszomolisták, úttörők. Ezek a szovjet irodalom fő típusai és fő hősei. A mi irodalmunk telítve van lelkesedéssel és hősiességgel. A szovjet irodalom optimista, de ezt az optimizmust nem valamely zoológiai belső érzés váltja ki. A szovjet irodalom lényegénél fogva optimista, mert a feltörő osztály, a proletariátus, az egyetlen haladó és élenjáró osztály

irodalma. Szovjet irodalmunk azért erős, mert új ügyet – a szocialista építés ügyét szolgálja. ... A művészi alkotások hűségének és történelmi konkrét voltának párosulnia kell a dolgozó emberek szocialista szellemű eszmei átalakításának és nevelésének feladataival. A szépirodalomnak és az irodalmi kritikának ezt a módszerét nevezük mi szocialista realizmusnak.⁹ A mi szovjet irodalmunk nem fél a tendenciózusság vádjától. Igen, a szovjet irodalom tendenciózus, mert az osztályharcok korszakában nincs és nem is lehetséges olyan irodalom, amely nem osztályirodalom, amely nem tendenciózus, amely apolitikus. ... Az emberi lélek mérnökének lenni azt jelenti, hogy mindkét lábunkkal szilárdan a reális élet talaján kell állanunk. Ez pedig szakítás a régi típusú romanticizmussal, azzal a romanticizmussal, amely a nem létező életet és nem létező hősokeket ábrázolta, elvezette az olvasót az élet ellentétei és gondjai közül az ábrándok és utópiák világába. A mi irodalmunk számára, amely mindkét lábával a materializmus szilárd talaján áll, nem lehet idegen a romantika, de az új típusú romantika, a forradalmi romantika. Mi azt mondjuk, hogy a szocialista realizmus a szovjet szépirodalom és irodalmi kritika alapvető módszere, ez pedig feltételezi, hogy a forradalmi romantika mint alkatrész bevonul az irodalmi alkotásokba, mivel pártunk egész élete, a munkásosztály egész élete és harca nem más, mint a legkeményebb, a legjózanabb gyakorlati munkának és a legnagyobb hősiességnek, a legnagyobb távlatoknak a párosulása.”¹⁰

„A Szovjetunió irodalmi kritikájában állandóan ismétlődő követelmény az irodalommal szemben a magas eszmeiség. A szovjet írótól azt követelik, hogy alkotását hassa át az emberi haladásért, az új társadalomért, a szocializmusért folytatott harcnak a szelleme. A burzsoá l'art pour l'art elleni harcnak szerves része a harc ezért az eszmeiségért, azért, hogy az író ne az új életért folyó harcon kívül álljon, ne semleges szemlélője legyen, hanem katonája. ... Nem kötjük meg íróink kezét a téma és a hő megválasztásánál, de semmi esetre sem orientáljuk őket olyan alkotásokra, amelyeknek központi hőse az ellenség, vagy

holmi proletár-Hamlet. Pozitív hősökre orientáljuk őket és olyan témákra, amelyeknek anyaga lehetővé teszi e pozitív hősök teljes emberi kibontakozását, nehézségeken, hibákon, konfliktusokon át. Az új magyar szocialista-realista irodalom pozitív hőse az ötéves tervet megvalósító dolgozó ember legyen, közéleti munkájának, érzelmi világának teljes gazdagságában. Csak ilyen irodalom teljesíti nagy feladatát: népünk, ifjúságunk nevelését munkára, önzetlenségre, hősiességre, hazaszeretetre.”¹¹

Az irodalom- és művészetpolitika irányításában meghatározó jellegű normativizmus a művészeti élet minden területén menthetetlenül a sematizmus eluralkodásához vezetett. Ennek felismerése eredményezte, hogy az 1951-es írókongresszus kiemelten foglalkozott az irodalmi sematizmus felszámolásának szükségességével, ahol a jelenség ellen nem csupán az írók egy része lépett fel, hanem maga a fő ideológus, Révai József és az írószövetség akkori elnöke, Darvas József is. Az 1951-es írókongresszushoz kapcsolódva több tekintélyes író csatlakozott a sematizmusról és a háttérben meghúzódó társadalmi jelenségekről szóló vitához. A sematizmus azonban az irodalompolitika és az irodalmi alkotások hibáinak csak egyik eleme volt, amelyek felszámolása önmagában nem oldhatta meg a politikai berendezkedésből fakadó problémákat; ráadásul az irodalmi közélet szereplőinek egy része, főként elvi okok miatt, nem támogatta a megújulási szándékot.

„A sematizmus kérdésének felvetése, a sematizmus bírálata helyes és időszerű volt. Nemcsak az irodalom szempontjából: az általános politika hibáit is segíthetett volna tudatosítani a kérdésfelvetés. De elhibázott volt szerintem ennek a problémának főkérdéssé, központi kérdéssé tétele. A főkérdésnek az I. Írószövetségi kongresszuson is a pártosság, az eszmeiség, a szocialista realizmus kérdésének kellett volna lennie, s az ideológiai tisztaságért folytatott harc keretén belül kellett volna felvetni a sematizmus kérdését. Nemcsak s elsősorban nem a szocialista-realista bázis ekkori viszonylagos gyengesége szól emellett, hanem elsősorban az, hogy a pártosságért

vívott harc eredményei, vívmányai az akkori irodalmi köztudatba még nem mentek mélyen át. S külön hozzájárult ehhez, amit akkor még ugyan nem lehetett látni, hogy a pártos irodalom gyengeségei nem utolsósorban az általános politika hibáival függtek össze s az irodalmi bajokat csak az irodalmon belül orvosolni nem igen lehetett. A sematizmus felvetése lényeges eredményhez így nem is vezethetett, illetve a későbbi gyakorlat azt mutatta, hogy a kérdés központivá tétele épp az ellenkező hatást érte el, mint amit a párt szándékolt vele: irodalmunk szocialista-realista bázisát nem erősítette. Ellenkezőleg: gyengítette, dezorganizálta.”¹²

Az 1948-as baloldali fordulat nyomán létrejövő s az irodalmi életben uralkodó dogmatikus viszonyok azoknak az íróknak, költőknek, irodalmároknak egy részét is a hatalom óvatos kritikája felé fordította, akik szimpatizáltak a kommunista rezsimmel, vagy akiknek az irodalmi életben való érvényesülési lehetőségét a politikai változás teremtette meg. Mindemellett az 1948 és 1953 között az irodalmi életből kiszorított, a korábbi irodalmi élet vezető személyiségei – akik közül sokan emigráltak – továbbra sem jelenhettek meg, más részük pedig bujkálásra kényszerült, vidéken. A korábban a politikai hatalom által egységesnek kikiáltott magyar irodalomban egyre több, egyre mélyebb repedés jelent meg, melyet tovább tágított az ún. Déryvita¹³. Ennek legfontosabb eleme az volt, hogy a Révai-írás indította vitát felhasználva a pártegység platformján ugyan, de egyre izgatottabb és hevesebb polémia bontakozott ki az irodalmi életben a személyi kultusz és a művészeti élet deformálódása miatti feszültségekről, a valóság zavaros jelenségeiről, az általánosan jelentkező félelemről. Az írások egy része azonban ekkor már csak kisebb részben szólt az irodalomról, nagyobb részben a politikáról. Az irodalom sajátos egységét megteremtő irodalompolitikai lépések fokozatosan kiszorították az irodalmi közéletből és a publikálási lehetőségekből az úgynevezett útitárs-írókat is. *„Az irodalompolitika az ún. útitárs-írók körét túl kicsire, lényegében az ún. szövetséges írókra szűkítette le.*

El nem hanyagolható egyéniségeket és irányzatokat eleve kívül rekesztett a versenyen. ... Pedig olyan írókról volt szó, mint pl. Szabó Lőrinc, Kassák Lajos, Tamási Áron, Fodor József, Németh László, Jankovich Ferenc, Kodolányi János, Sinka István, Pilinszky János stb. ... Az ún. útitárs-írókhoz való viszony elemzésébe is becsúsztak olyan mozzanatok, amelyek később szükségszerűen forrásaivá lettek bizonyos mérvű elvi türelmetlenségnek."¹⁴

A politika azokkal a hatásokkal sem számolt, melyet a hallgató vagy elhallgattatott írók irodalmi közéletből való kirekesztése váltott ki; az irodalmi élet irányításáért felelős Révai cinikus, fellengzős beszéde a példa arra, milyen felsőbbrendűen és gögösen nyilatkozott az új politika a kommunista párt vezetőivel sorsközösséget nem vállaló értelmiségről:

„Még mindig vannak, akik a pártirodalomtól, a Párt vezető és irányító szerepétől az irodalom területén is a magyar irodalom fejlődését, az írók alkotói munkájának szabadságát féltik és a magyar irodalom folytonosságának megszakadásától tartanak. De ha van a magyar irodalom folytonosságában bizonyos törés, akkor azért nem mi vagyunk a felelősek, hanem maga az élet. ...Az épülő (és a felépült) szocializmus társadalmában a nép már nemcsak kész irodalmi műveket akar vásárolni, bocsánat a kifejezésért: „konfekcionált” irodalmat, hanem az alkotás munkájába magába avatkozik bele, megmondja, mit és milyent akar, az írókat arra igyekszik rávenni, hogy műveiket „mérték után” készítsék, a nép „testére szabják”. A Párt vezetése: végső soron a nép „rendeléseinek”, szükségleteinek, bírálatának továbbítását jelenti az írókhoz, az irodalom beillesztését újból a dolgozó nép életének egészébe, amelyből a százados folyamat alatt kiszakadt, az irodalomnak a szocialista építés, a társadalmi nevelés szolgálatába állítását. ... De hiszen egyes írók elhallgattak – hangzik az ellenvetés. De azt hiszi valaki, hogy elhallgatásuk oka elsősorban az, hogy nem engedik őket írni, nem pedig sokkal inkább az, hogy nem tudnak írni, mert nincs kiről és nincs kinek? Nagy forradalmi változások idején elkerülhe-

tetlen, hogy a régi írók egész sora körül elfogy a levegő, kicsúszik lábuk alól a talaj, mert az új étellel és az új közönnyel nem tudnak mit kezdeni. Ez az igazi oka annak, hogy elhallgattak, nem az, hogy nem engedik őket írni. Az irodalmi „folytonosság” e megszakadásáért kárpótol bennünket, hogy új írók tűnnek fel a népből” új idők új dalaival”. Aki az idő rostáján kihull, az vessen magára. Bennünket nem vádolhat senki azzal, hogy évek hosszú során át nem vontuk kellő szélesre azoknak a körét, akiket rábeszélünk, akiknek sokszor egyenesen udvaroltunk azért, hogy forduljanak szembe saját múltjukkal és csatlakozzanak a népi demokráciához. Nem rajtunk múlt, hogy az a legtöbbnél nem történt meg."¹⁵

Mindennek az lett a következménye, hogy az irodalom szervezeti keretei, valamint az irodalmi élet résztvevőinek köre egyre inkább azokra a fórumokra és írókra, publicistákra szűkült, amelyeket és akiket közvetlenül a párt dogmái irányítottak, és akik 1945 után lelkesen a kommunista párt tagjai lettek, s ezentúl a párt, illetve a vezetőség mindenkor feltétlen hívei, követői voltak. E fórumok közül 1950 augusztusától egyedül a *Csillag* című irodalmi folyóirat jelenhetett meg, és csak 1950 novemberében az *Irodalmi Újság*, jóllehet mindkettő a kommunista és baloldali meggyőződésű irodalmárok fóruma volt. Ám a sematizmusról folytatott és a Déryvita tanulságai mégis arra az elhatározásra juttatta a politikai hatalmat, hogy a korábbi nagyon erősen diktatórikus módszereken lazítson, s ennek eredményeként kisebb személyi és szervezeti változásokat vezessen be. A politikai és klikk-harcokba túlságosan belekeveredett személyeket visszahívták az irodalmi életben betöltött funkciójukból, 1952-ben pedig engedélyezték, hogy a *Csillag* mellett megjelenhessen az *Új Hang* is. A Benjámin László, majd később Fekete Sándor szerkesztésében megjelenő irodalmi folyóirat elsősorban a fiatal magyar irodalom fóruma volt, ahol Zelk Zoltán és Illyés Gyula mellett olyan fiatalok léptek színre, akiknek akkoriban indult a pályája: többek között Csoóri Sándor, Fekete Gyula, Szécsi Margit.

Az 1952. és 1953. évi selejtezési jegyzékek

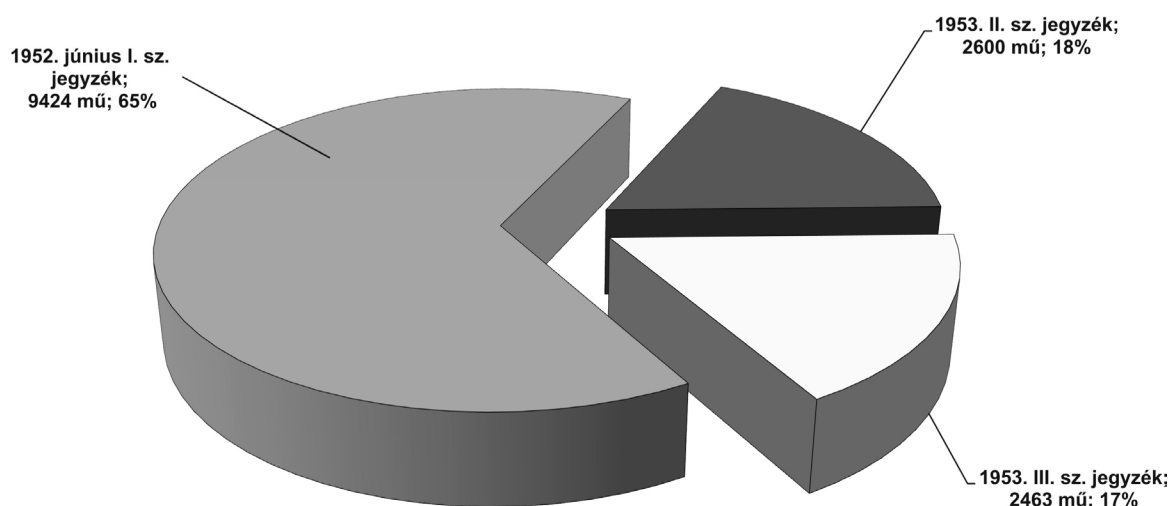
Nem áll módunkban az irodalmi és művészeti élet ekkori torz viszonyainak teljes körű bemutatása, a fentiekkel csupán érzékeltetni akartuk azt a politikai és kulturális miliőt, amelynek végeredményeként a könyvtári gyűjtemények újabb selejtezése is az ábrázolt totális irodalompolitikai célok érvényesülésének meghatározó eleme lett. A korábbiakban értelmezett és túlhajszolt szocialista realizmus monopóliumának megvalósítása érdekében került sor 1952-ben és 1953-ban az ebbe a kategóriába nem sorolható, sőt annak érvényesülését „veszélyeztető” és az ún. „kispolgári ízlést” kielégítő munkáknak a könyvtárakból történő kivonására. A Révai vezette Népművelési Minisztérium által közreadott és a Vörös Csillag Nyomdában készült három jegyzék összesen 14 487 művet tartalmaz a következő megoszlásban¹⁶:

A LISTA KÖZZÉTÉTELÉNEK DÁTUMA ÉS SZÁMA	A JEGYZÉKEN SZEREPLŐ MŰVEK MENNYISÉGE
1952. I. sz. jegyzék	9.424 mű
1953. II. sz. jegyzék	2.600 mű
1953. III. sz. jegyzék	2.463 mű
ÖSSZESEN	14.487 mű

Annak érdekében, hogy pontosabban láthassuk az ízlésdiktatúra érvényesítési szándékát, érdemes részletesebben, tartalmi összetevőjében is megvizsgálni az egyes jegyzékeket.

Az I. számú jegyzék első nyomtatott oldalán olvasható Tájékoztató szerint „*Ez a jegyzék azoknak az irodalmilag értéktelen, tartalmilag silány, elavult, nagyrészt szépirodalmi könyveknek a felsorolását tartalmazza, amelyek nem érdemeshetők arra, hogy a kulturális felemelkedés útján járó dolgozó népünk olvasmányai legyenek. A most közreadott jegyzék nem teljes, ezért azt a közeljövőben kiegészíteni szándékozunk.*”¹⁷

AZ 1952-BEN ÉS 1953-BAN SELEJTEZETT KIADVÁNYOK ADATAI

A Tájékoztatóban megfogalmazott szöveg szerint a felsorolt munkák érdemtelenek arra, hogy a kulturális forradalom által is átalakítani szándékozott magyar emberek azokhoz hozzájussanak, azokat elolvassák. Ez egyenlő volt annak kimondásával, hogy a kurzus kultúrpolitikája számára nem kívánatos a ponyvairodalom, a romantikus giccs, a szentimentális leányregény, a krimi, a légiós és cowboy történetek, hiszen a listákon szereplő művek többsége ezekből állt. Az értékelés során menthetetlenül beleütközünk a könyvkiadás, az ízlés, az olvasás és a könyvtárak egy nagyon régi dilemmájába: nevezetesen abba, hogy a giccs, a lektúr, a ponyva és a hasonló műfajok olvasása mennyiben értékes, illetve mennyiben értéktelen, továbbá mennyire van joga, lehetősége a mindenkori kultúrpolitikának ezekbe a kérdésekbe bármilyen, de főként diktatórikus módszerekkel beleszólni. A közkönyvtárak számára örök vívódást jelent, hogy a közpénzekből fenntartott gyűjteményekben milyen arányban kell (lehet) érvényesíteni a közízlés kiszolgálásának igényéből eredő népszerű, de irodalmilag kevésbé jó, vagy az értékes, ám kevésbé népszerű művek gyűjtésének szempontjait.

Úgy véljük, hogy ezek a kérdések valójában nem alternatívái egymásnak, hanem a kétféle gyűjtési szempont arányának megtalálása a kulcsfontosságú kérdés.¹⁸ Azzal azonban semmiképpen sem érthetünk egyet, hogy a könyvpiacról és a könyvtárakból el kell távolítani azokat a kiadványokat, amelyek nem az aktuális politikai kurzus ízlésdiktatúráját vagy kultúrpolitikai célkitűzéseit jelenítik meg. Az irodalmi, művészeti élet pluralizmusa mellett el kell fogadnunk az alkotások befogadásának szubjektivitását, az ízlésbeli pluralizmust is. Visszatérve a listák értékeléséhez, először is azt kell megállapítanunk, hogy ezek a jegyzékek jóval kisebb mennyiségben tartalmazznak olyan kiadványokat, amelyek a direkt politikálásnak lettek volna eszközei. Meghatározóan és döntően valóban az irodalmi szempontból értéktelen, többnyire az irodalmi élet által már régen elfelejtett vagy soha számon nem tartott szerzők művei szerepelnek a kötetek-

ben. Ám azt sem lehet állítani, hogy a jegyzékek teljes egészében politikamentesek lettek volna. Egyrészt az ízlésdiktatúra már eleve feltételezi a politikai célú beavatkozást, másrészt pedig – bár a korábinál jóval kisebb mértékben, de – ezeken is szerepelnek olyan kiadványok, amelyek a korábbi évtizedek ideológiai, politikai értékrendjét sugározták, sőt olyanok is, amelyeket már valamelyik korábbi tiltó listán is megtalálhattunk. Az azonosságok teljes körű bemutatását ma még nem tudjuk felvonultatni, hiszen ahhoz az 1945 és 1953 között megjelent jegyzékeken szereplő mintegy 30 000 kötet tételes és több szempontú összehasonlítására lenne szükség, néhány mű és szerző esetén azonban jelezzük az egybeeséseket. Például az 1952-ben közreadott I. számú jegyzéken szerepel Csincsur Győző Köszöntsük Erdélyt a sorsközösség szent érzésével című műve megtalálható volt már az 1946-ban közreadott *Fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek* IV. számú jegyzékén is. Az is előfordul, hogy a szerző egy-egy műve már szerepelt az 1945-ben és 1946-ban indexre tett munkák között, de az 1952-ben és 1953-ban közzétett lajstromon pedig más művei kerültek rosta alá. (Ilyen volt például Vályi Nagy Géza, a közismert katonaköltő, vagy Somogyváry Gyula, Gyula-diák.) Az egybeesések azt a tendenciát mutatják, hogy az 1952-ben és 1953-ban selejtezett politikai tartalmú munkák és szerzők többnyire a korábbi fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus indexeken találhatók meg; a szépirodalmi jellegű művek egy része pedig az 1949-ben és 1950-ben közreadott iskolai ifjúsági könyvtári tiltó jegyzékeken, illetve a népkönyvtárak gyűjteménye „rendezéséhez” kiadott útmutató listáin is szerepel. Az utóbbiak közül is megemlítnék néhányat; például Altay Margit, akinek az 1950-es iskolai ifjúsági könyvtári jegyzéken 10, az 1952-ben megjelent I. számú jegyzéken 25, az 1953-as II. számú jegyzéken 5 műve szerepel, amelyek közül több cím és kiadás szerint is megegyezik. Ugyancsak ilyen egybeeséssel találkozunk Almásy Lászlónál, Kertész Erzsébetnél, Tábori Piroskánál, Wass Albertnél, Gyökössy Endrénél, Szász Károlynál.

(További összevetésekkel még gazdagíthatnánk a példák sorát.)

A különböző években közreadott jegyzékek további összehasonlítása újabb anomáliákat mutat be a selejtezések körül, jóllehet – amint azt az elején már leírtuk – a politikai hatalom 1950-et követően sokkal inkább igyekezett a szakmaiság látszatát kelteni. Az ésszerűtlenségre további példával szolgálnak az alábbi esetek. Az 1952-ben és 1953-ban közzétett három jegyzéken szerepelnek a következő szerzők több vagy kevesebb művel és több vagy kevesebb helyen: Blaskó Mária az I. számú jegyzéken 59, a II. számú jegyzéken 10 művel, miközben a népkönyvtárakra vonatkozó I. számú jegyzéken már teljes életművével feltűnt ez a szerző. Íme egy másik példa: az elavult könyvek jegyzékén megtaláljuk Zsigray Juliannát 16 művel, miközben ugyanazon a jegyzéken, amelyen Blaskó Mária teljes életművel szerepel, fellelhető Zsigray Julianna is, szintén teljes életművel. Hasonló tartalmú azonosság fedezhető fel Hedwig Courths-Mahler, Agatha Christie, Alexandra Rachmanova, Louis Bromfield, Kosáryné Réz Lola, Mécs László, Nyíró József, Daphne Du Maurier, Edgar Wallace, hogy csak a legismertebbeket említsük.

Az összevetés során felfedezett párhuzamosságokat kétféleképpen lehet magyarázni. Az egyik, aminek kisebb a valószínűsége, az, hogy az 1952-es és 1953-as jegyzékek összeállításánál nem vették figyelembe az előzményeket. A másik, amit inkább el lehet fogadni, az, hogy az 1950-es selejtezések komoly nemzetközi kulturális és politikai botrányt keltettek, különösen a második jegyzék, ahol számos idegen szerző, különösen a francia irodalom kiemelkedő, 20. századi képviselőjének munkája is megjelent, és ez ellen indult meg először a francia, majd a nemzetközi szintű tiltakozás. Ennek az lett a következménye, hogy – a jegyzékeket jóllehet nem vonták vissza –, de nem is szorgalmazta a tárca az azokban foglaltak végrehajtását. Így a szerzőknek egy jelentős része, akik korábban teljes életművel be voltak tiltva, most az új jegyzékeken konszolidáltabb formában ugyan, hiszen

itt már nem teljes életművük szerepel, de mégis megjelentek. Így egyes, nemkívánatos munkáik még ott is kikerültek a könyvtárakból, ahol az előző kivonások során azok esetleg mégis megmaradtak a gyűjteményekben.

Ha tovább vizsgáljuk a három jegyzéket, több olyan elemet is megfigyelhetünk, amelyek a korábbi listákra nem, vagy kevésbé voltak jellemzőek. Az egyik, hogy a listákon szereplő művek zöme szépirodalom, illetve ifjúsági irodalom. A korábban közreadott jegyzékeken is bőségesen megtalálhatók ezek a műfajok, ám arányaikban itt elsöprő többségűek. A másik fontos elem, hogy e selejtezéssel az irodalom nem sokat veszített, hiszen nagy mennyiségben szerepelnek az értéktelen, silány munkák. Az már más kérdés, hogy mennyit veszített az ízlés pluralitása. A jegyzék tömegével tartalmazza például az 1945 előtti évtizedek divatos, irodalmilag sekélyes és értéktelen sorozatait, mint például a Színes regénytárat, a Pesti Hírlap könyveket, a Milliók könyvét, a Világvárosi regényeket, a Tarka regénytárat, a Tolnai regénytárat, a Pengős regényeket, a Félpengős regényeket és a Nova kalandos regényeinek közismert és népszerű szériáit. Az is közös a három jegyzékben, hogy tömegével találhatók bennük olyan szerzők, akik ma már jószerivel azonosíthatatlanok. Egyrésztől azért, mert – csakúgy mint napjainkban – a harmincas-negyvenes években nagy divat volt, hogy a magyar szerzők angolosan, franciásan vagy németesen hangzó álneveken publikáltak, vagy eredeti és idegen néven is. Például a munkaszolgálatosként meghalt Nagy Károly a listában saját néven és Charles Lorre, valamint Charley Long álnéven is szerepel. Egyes esetekben megkísérelték ugyan az összeállítók az eredeti név felkutatását és megadását (J. H. Busher = Juhász Lajos, L. Cuxley = Szántó László, Garry Daniels = Kovács Zoltán, Michel Gardener = Kertész Mihály, Thomas B. Lorrymer = Zajzon Barna, André Martieux = Gál György), de sokszor nem sikerült a szerzőt azonosítani. (Ilyen volt G. Lawrence, Gibson Lavery, Pat O'Caraban, Hugh Clevely, Harry Bruce, Daphne Bull, Clarence Fuller, L. Grawe,

E. B. Hardy stb.) Erre csupán abból lehet következtetni, hogy a külföldi szerzők munkái esetében feltüntették a fordító nevét, de ha a magyar szerzők idegen néven írtak, (természetesen) nem szerepelt a fordító. Másfelől pedig azért, mert tömegével találhatók olyan szerzők a lajstromokon, akiket sem akkor, sem később nem jegyzett az irodalomtörténet; hírhedt vagy klasszikus ponyva- és giccsírókként maradtak meg az irodalmi emlékezetben. (Ilyen volt például Georg Owen Baxter, Charly Brandt, Louis Bromfield, Courths-Mahler, D. Du Maurier, Ebenstein Erich, Farkas György, Forster G., Gosztonyi Ádám, Görög László, Gyenes Rózsa, Hamvas József, Hamvas Sándor, Juhász Lajos, Stein Lola, Werner E., hogy csak néhányat említsünk.)

Az 1952-es és 1953-as jegyzékeken szereplő művek egy részét már az 1960-as években újra megtaláljuk a könyvpiacra: ilyenek voltak például Rejtő Jenő munkái (1957-) és Agatha Christie, majd E. S. Gardner krimije (1958-) is. A jegyzéken szereplő más szerzők magyarországi kiadására, többek között Courths-Mahler, Zsigray Julianna, Louis Bromfield, Nyíró József azonban egészen a könyvpiac liberalizálásig kellett várni.

Az ízlésdiktatúrától a látszólagos konszolidációig

Az 1953-as jegyzék közreadását követően, egészen 1962-ig nem jelentek meg újabbak, jóllehet az ország mind a politikai, mind a társadalmi életben, valamint a kultúra, művészet és irodalom terén sorsdöntő éveket élt át. A dogmatikus irodalmi életben, a könyvkiadásban és a könyvtárak életében is lényeges változást hozott az 1953. év.

A politikai diktatúra enyhülése, a dogmatikus kommunista irányzat képviselőinek háttérbe szorítása szabadabb szellemiséget hozott az irodalomban és az olvasásban, mindemellett erőteljesen hatott a kulturális és a művészeti

életre is. Visszaszoríthatatlan erővel tört fel a szellemi, művészeti élet minden területén a valós értékrend helyreállításának, a gondolkodás és véleménynyilvánítás szabadságának, az izlésppluralizmus visszaszerzésének igénye. Bővültek a publikációs lehetőségek, új könyvkiadók és lapok indultak, lassan visszatérhettek az irodalomba a volt nyugatosok, a népi írók és az Újhold költői, írói is. Az ünnepi könyvhét az irodalom régen nem látott választékát hozta a könyvsátrakba, többek között Szabó Lőrinc, Erdélyi József, Füst Milán, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Tamási Áron, Ottlik Géza, Mészöly Miklós köteteit. A könyv- és folyóirat-kiadás szabadabbá válásával a könyvtárakban is megváltozott a légkör, aminek legmeghatározóbb jegye volt, hogy a könyvtárakban a politika direkt kiszolgálása, illetve a direkt politizálás helyett ismét a szakmai kérdések, az olvasók nevelése helyett pedig az olvasói igények kielégítése került előtérbe.

„A könyvtár az állomány gyarapításánál vegye jobban figyelembe a tömegek igényeit. Központi szerveink eddig meglehetősen egyoldalúsággal a könyvtárak nevelő funkcióját emelték ki. Háttérbe szorult a könyvtárak szerepe az általános műveltség terjesztése területén. A könyvtár pl. nemcsak akkor neveli a bányászokat, ha számukra csak bányásztémájú szakirodalmat vagy bányász szakkönyveket ad, hanem akkor is, ha kezükbe adja a világirodalom nagy alkotásait vagy más értékes, szórakoztató szépirodalmat. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az olvasók a legtöbbször szórakozni is akarnak, amikor egy-egy könyvet kivesznek a könyvtárból. Az olvasótábor további kiszélesítésének egyik feltétele az effajta irodalom nagyobb mérvű beszerzése. Jól tudják ezt könyvtárosaink. A sor most a könyvkiadásban van, mert könyvtárosaink panasza éppen az, hogy a magyar klasszikusok és a világirodalom klasszikusainak jó része egyáltalán nem kapható.”¹⁹

Másutt pedig:

„A vezetésben, a minisztérium könyvtárosztályának tevékenységében is mutatkoztak hibák:

elhanyagolta a könyvtári feldolgozó munka szorgalmazását és túlzottan propaganda feladatot adott a könyvtáraknak. Ez odavezetett, hogy a megyei könyvtárak többségében nincs katalógus, sokhelyt még mindig átleltározással foglalkoznak. ... A kormányprogram megjelenése óta nemcsak az olvasók és a kölcsönzések száma növekedett, hanem általában változatosabb, színvonalasabb könyveket igényelnek az olvasók, sok helyen megnövekedett az érdeklődés a mezőgazdasági irodalom iránt is.”²⁰

Politikai szempontból a kultúrpolitika változásának lehetőségét Sztálin halála, majd a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa hozta meg. A magyar irodalmi élet óvatos korrekciója az 1953. évi júniusi párthatározat nyomán indult, ám a változások kibontakozását megakadályozta az újabb politikai megszorítás, a kultúrpolitika kiegyensúlyozatlan, tétova és zavaros működése. Az 1955-ben bekövetkezett újabb dogmatikus visszarendeződés megzavarta a kulturális, művészeti életben 1952-ben és 1953-ban megindult pozitív folyamatokat is. A könyvkiadásban gyorsan megjelenő sokszínűség helyett ismét a pártos, a szocialista realista alkotások preferálását kérte számon a hatalom, mindemellett pedig kemény kritikával illette a közelmúlt sokszínű könyvkiadását, amelyben a pártvezetés a jobboldali elhajlás veszélyét látta:

„Miben áll ez a jobboldali veszély? Általában abban, hogy lebecsülik a régi hatalmába visszakívánczó osztályellenség erejét és restaurációs törekvéseit. Lebecsülik a jobboldali nézetek hirdetői a párt és a munkásosztály élenjáró és vezető szerepét. Lebecsülik – a kultúra területéről szólva – a tőlünk idegen kultúra káros, romboló, visszahúzó hatását és figyelmen kívül hagyják, hogy a szocializmus felépítése, a szocialista kultúra elterjesztése csak a proletariátus pártjának, a proletárdiktatúra államának – és intézményeinek – vezetésével és aktív közreműködésével valósulhat meg. ... A központi vezetőség 1953. évi júniusi határozata, a dolgozó tömegek igényeinek jobb, teljesebb kielégítése felé fordította az állami és pártszervek figyelmét. Az olvasók

igénye hamarosan felszínre tört és eljutott a könyvkiadást irányító szervekhez. ... Az olvasók azonban sok helytelen igényt is támasztottak... Ezeket a helytelen igényeket a könyvtárosok igen sok esetben szó nélkül hagyták, nem léptek fel magyarázó, nevelő szóval ellenük, sőt az is előfordult, hogy a könyvtárosok magukévá tették ezeket a helytelen javaslatokat és továbbították őket. Mi más volt ez, mint az elmaradott rétegek uszályába kerülés?

Az elmaradt olvasók uszályába kerülés megmutatkozott abban, hogy a könyvtárosok nem kis része az utóbbi időben elhanyagolta a politikai és népszerű tudományos könyvek beszerzését és szinte kizárólag szépirodalmat vásárolt. ... a vidéki könyvtárak a mezőgazdasági szakirodalomból majdnem kizárólag az egyéni gazdaság és a háztáji parcella termelékenységét emelő és a jól jövedelmező mezőgazdasági ágakra vonatkozó könyveket szereztek be. Természetesen a hiba nem az volt, hogy a méhészetre, a házi-nyúltenyésztésre, a gyümölcsstermesztésre stb. vonatkozó könyveket megvásárolták, ... hanem az, hogy teljesen elhanyagolták a szocialista mezőgazdasági nagyüzem termelékenységének emelését elősegítő szakkönyvek beszerzését és propagandáját. ... Elhanyagolták a könyvtárosok az élő magyar írók és a szovjet írók szocialista-realista műveinek propagálását. ... A szocialista könyvtáros olvasóinak nem egyszerű kiszolgálója, hanem tanítója és nevelője. ... Mindez természetesen nemcsak a közművelődési, de a tudományos könyvtárak dolgozóira is vonatkozik”²¹

A dogmatikus visszarendeződés a művészeti és irodalmi életben is újabb bizonytalanságokat eredményezett. Az írószövetségben és az ahhoz kapcsolódó sajtóorgánumban éles, gyakran személyeskedésektől sem mentes viták alakultak ki, amelyeknek elsődleges okát a politikai megosztottságban kell keresni. Az MDP Központi Vezetősége 1955. március 2-4.-ei ülésének határozata a párt politikája végrehajtásának legfőbb akadályaként a jobboldali veszélyt, illetve annak fő képviselőjeként Nagy Imrét jelölte meg. Az értelmiség, közte az írók jelentős része azonban ezeket a vádakat nem fogadta el, sőt kifejezetten

rágalomnak és Rákosiék hatalmi restaurációs törekvéseinek fogta fel. Ugyan a hatalom és az írók közötti feszültség csak korlátozottan jelent meg a nyilvánosság előtt, de időnként a felszínre tört, sőt az Irodalmi Újság 1955. szeptember 17.-ei számának betiltása és elkobzása²² miatt láthatóvá vált.

„Az Irodalmi Újság elkobzása egy csapásra egyesítette a pártvezetés ellen a különböző felfogású, még egymással azelőtt harcban álló írókat is. Az írók, akiknek ellenzékiése eddig főképpen mégis csak irodalmi és művészeti jellegű volt, s csak másodsorban politikai, most kifejezetten politikai egységbe tömörülnek, frontot alkotnak a pártvezetéssel szemben. ... Ez a fajta ellenzékiesség egyre tudatosabban vallja vezérének Nagy Imrét, és fordítva, Nagy Imre is mindjobban őket, az írókat tekinti szövetségeseinek, akikben bízhat, akikre támaszkodhat.”²³

Az írók és a Nagy Imre neve által fémjelzett demokratikus átalakítási kísérlet szoros kapcsolata, elvi szövetsége egészen 1956-ig megmaradt. A restaurálódó szélsőbaloldali hatalom ezt a közleledést nem nézte jó szemmel, sőt, 1955 decemberétől a Rákosi-féle klikk politikai összeesküvésként kezelte és szigorú retorziókat helyezett kilátásba. Ennek ellenére az írók által képviselt szembenállás egyre határozottabban megjelent a sajtóban, valamint a Petőfi-kör gyűlésein, és ennek következtében a művészeti élet többi területén alkotók, valamint az újságírók és az egyetemi, főiskolai diákok is fokozatosan felzárkóztak az írók mögé. A felső pártvezetés azonban ekkor már nem volt eléggé erős ahhoz, hogy agresszívebben lépjen fel az értelmiségi lázadás ellen. Többek között ezek a momentumok vezettek ahhoz, hogy az 1956-os forradalom előkészítésében és a forradalom kitörésében, eseményeiben a magyar írók és a körjük szerveződő értelmiségi csoportok meghatározó szerepet játszottak. Mint ahogy ezek a jelenségek vezettek oda, hogy 1956. november 4. után kemény megtorlást alkalmaztak a magyar írókkal szemben is. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy 1956 forradalmi eseményeinek folyamán – eddigi kutatásunk

szerint – nem volt törekvés sem cenzúrára, sem pedig könyvek betiltására.)

Az 1956-os forradalmat követően az irodalmi életet a hallgatás jellemezte. Ennek okát egyrészt a hatalom adminisztratív intézkedéseiben, másrészt a forradalom előkészítésében és eseményeiben részt vállaló írókkal szemben alkalmazott büntetésekből és az ezekkel szorosan összefüggő tömeges emigrációban kell keresnünk, harmadrészt pedig az írók szándékos hallgatásában. Az irodalmi csendről, illetve annak okairól szemléletesen szól Major Ottónak az 1957. évi júliusi íróaktíván elmondott beszéde:

„Irodalmi életünk ma mindenképpen egészségtelen. Bénultság uralkodik mindenütt és ennek az sem mond ellent, ha kiadóink egyre másra jelentetnek meg évekkal ezelőtt írott műveket. Az egyetlen irodalmi lap, az Élet és Irodalom, vitézül küzd ama bojkott ellen, amely nem elhatározás, hanem izlés és idegenkedés spontán eredménye. Hasábjain állandóan ugyanazokat a neveket olvassuk, néhány kivétellel azokét, akik szektás intranzigenciájukról közismertek. ... És itt szólni kell még egy problémáról, amelynek megoldatlansága mérgezi irodalmi életünk levegőjét. Nem szolgálna pártunk érdekét, ha ezt a nyilvánvaló problémát elhallgatnók. A le tartóztatott írók sorsára gondolok. ... Mindenképpen nyugtalanító azonban – és formailag is támadható – hogy az írók nagy része, több mint fél esztendeje, tárgyalás és vádindítvány nélkül van börtönben.”²⁴

A szocialista Magyarország kultúrpolitikai intézkedéseit jól ismerő és azt feldolgozó Agárdi Péter egyik, a korszak művelődéspolitikáját tárgyaló tanulmányában²⁵ az 1956 novembere és 1958 nyara közötti éveket a szovjet fegyverek árnyékában végrehajtott politikai rendcsinálás, valamint a megtorlás időszakának nevezi. Ennek az alig két évnek az volt a meghatározó jellemzője, hogy a hatalmi politika egyértelműen uralta a művelődéspolitikát. Az 1956-os forradalom megtorlásaiból nem maradhettek ki a magyar tudományos, kulturális, művészeti és irodalmi élet prominens személyiségei sem. 1957-ben felosz-

latták az írószövetséget, a magyar irodalom fontos személyiségeinek egy részét letartóztatták és súlyos börtönbüntetésre ítélték (Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán, Varga Domokos, Eörsi István), másik részét internálták, állásaikból elbocsátották vagy hallgatásra ítélték (Örkény István, Kuczka Péter, Lukácsy Sándor). Jelentős íróink, költőink menekültek a megtorlás elől Nyugatra, ahol a magyar irodalom és irodalomkritika gondozása érdekében létrehozták a nyugati magyar irodalom kiadóit és lapjait: Irodalmi Újság, Új Látóhatár, Magyar Műhely stb.

Részben a fenti okok, részben pedig az írók önkéntes szolidaritás-hallgatása miatt ezzel egyidőben a magyarországi irodalmi élet elcsendesült. Mindemellett a művészeti élet jelentős politikai, kultúrpolitikai támogatást kapott ahhoz, hogy az érdeklődés az államilag, politikailag támogatott magyar irodalom és művészet felé forduljon. Ezzel a céllal szervezték meg műhelyeiket: 1959 szeptemberében Darvas József elnökletével újjáalakult az írószövetség, majd később sorra újból alakultak az egyéb művészeti szövetségek is. Az ötvenes évek végén, politikai és állami támogatással ismét megindították az Élet és Irodalom című hetilapot, majd utcára kerül a Kortárs, és a forradalom után megjelent a Nagyvilág második száma is. Újjászerveződtek, illetve létrejöttek a vidéki irodalmi, művészeti és társadalmi lapok is: Debrecenben az Alföld, Szegeden a Tiszatáj, Pécsen a Jelenkor. Ha szerényen is, de az ötvenes évek végén már megjelenhettek az addig szilenciumra ítélt polgári és népi írók, valamint az úgynevezett „újholdasok” is. Az adminisztratív intézkedések közül talán az írószövetség 1957. évi feloszlása volt a legmeghatározóbb. A szövetség helyett a párttag, valamint a párthoz hű írókból, költőkből 1957 első felében létrehozták az Irodalmi Tanácsot, amely a művelődésügyi miniszter véleményező és tanácsadó szerveként működött; tagjait a miniszter bízta meg. A Tanácsnak meghatározó véleményformálási joga volt a kiadáspolitika alakításában. Például 1957-ben a Kiadói Főigazgatóság részletes tájékoztatást nyújtott a Tanács számára az 1957. évi könyvkiadási tervekről.

Érdeemes a terv felett egy kicsit elidőzni, annak érdekében, hogy lássuk – az 1956 augusztusi kiadói konferencia határozatai alapján, amelynek döntése nyomán a kiadók nagyobb önállóságot kaptak, és az ideológiai szempontok mellett az anyagi érdekeket is szem előtt tarthatták –, hogyan kívánta a hatalom a könyvkiadás sajátos konszolidációját elindítani, ám mellette a politikai szándékokat is érvényesíteni. Fontosnak tartották az érdekes, kalandos és a külföldi magyar szépirodalom, valamint a század eleji magyar irodalom nagyobb arányú megjelentetését. Ugyanakkor szót emeltek a régi ponyvák új kiadása, valamint a századelő magyar polgári irodalmának (nyugatosok, Molnár Ferenc, Herczeg Ferenc) túlzott arányú megjelentetése ellen. A kifogások között megjelent a politikai irodalom, a szovjet irodalom és a kortárs magyar irodalom háttérbe szorulása is. A könyvkiadás elhúzódó jellege miatt a rendszer nem tudott mit kezdeni azoknak a szerzőknek a műveivel, akik ekkor forradalmi szereplésük miatt már börtönben voltak, ám műveik még a forradalom előtt kerültek ki a nyomdákból.²⁶

1957 augusztusában a Politikai Bizottság külön napirendként tárgyalta a magyar irodalom helyzetét. Ennek keretében áttekintették az egyes írócsoportoknak – kommunista írók, volt párttag írók, a népi-nemzeti írók és a kisebb írócsoportok – a hatalomhoz való viszonyát, illetve belső egységét, az Irodalmi Tanács tagjainak névsorát, valamint az irodalmi lapok szerkesztőségeinek átalakítására vonatkozó javaslatot. Az irodalmi élet helyzetéről szóló vitában a konszolidációval kapcsolatosan eltérő vélemények fogalmazódtak meg. Apró Antal például hiányolta az íróknak az „ellenforradalomban” játszott szerepük miatti őszinte önkritikáit: *„Én még várnék, lassabb léptekkel haladnék az írókkal szemben. Kicsit főjének még saját levükben. Mi megleszünk nélkülük és a magyar társadalom sem fog hiányt szenvedni. Úgy látom, most hamarabb adunk elvi engedményeket, mint ahogy ők beismernék hibáikat.”*²⁷

Ezzel szemben Kállai Gyula nagyon fontosnak és időszerűnek tartotta az írók, az irodalom

ügyével való foglalkozást, mivel az írók az egész kulturális élet meghatározó személyiségei és befolyásuk az egész értelmiségre hatással van. Ezen kívül az aktuális ENSZ közgyűlésen meghatározó lehet az ország megítélésében a letartóztatott és többnyire bírói ítélet nélkül fogva tartott írók helyzetének rendezése. Kádár János inkább az írókkal való egyéni foglalkozást, és egyéni megítélésüket látta célravezetőnek. Ugyanakkor kifejezetten károsnak tartotta az irodalom politikai életben betöltött szerepének túldimenzionálását.

A magyar politikai élet és főként a művelődéspolitikai fordulását jelentették az MSZMP 1958. július 25-én közreadott művelődéspolitikai irányelvei. Az irányelvek lezárták az 1956-ot követő és nem csupán a társadalmi, hanem a kulturális életben domináns „háborús állapotokat”, és megnyitották a politikai hatalom és az irodalmi, művészeti élet konzolidációs csatornáit. A már korábban is hivatkozott Agárdi-féle tanulmány az 1958-ban kezdődő konzolidációs szakasz végét 1962-ben jelölte meg.²⁸ Az irányelvek kellő részletességgel, elvi alapokon és a gyakorlati következményeket is feltárva mutatták be a művelődésügy és a kulturális forradalom szerepét, jelentőségét a szocializmus építésében. A kulturális forradalmat a szocialista forradalom lényegi elemének tartották, és meghatározták annak összetevőit is. A korábbi évektől merőben eltérő kulturális tartalmat definiáltak, amennyiben az új kultúrát tartalmilag szocialistának, formájában pedig nemzeti kultúrának határozták meg, amelynek fontos összetevője, hogy megőrzi, és magába foglalja a nemzeti kultúra és más nemzetek kultúrájának haladó értékeit, eredményeit, és azokat a szocialista eszmeiségtől áthatott népiség, nemzeti jelleg és szocialista humanizmus jegyében szintetizálja. A korábbi évektől eltérő tartalmat és módszereket hordoztak az irányelvekben a művészetekről és a művészeti életéről megfogalmazottak is: elvetették a művészeti kifejezőmód vulgáris értelmezését, de ugyanakkor elhatárolódtak a művészeti dekadenciától, az öncélú formabontástól, a formalista ábrázolásmódtól, amelyekkel

szemben a szocialista realizmus módszerét tartották célravezetőnek. A párt deklarálta a művészeti alkotás szabadságát és, hogy sem hatalmi, sem adminisztratív, sem jogi eszközökkel nem kíván az alkotás folyamatába beleavatkozni, de helyette elvárta a rendszer iránti lojalitást. Mindemellett minden eszközzel támogatta a realista szándékú és szemléletű alkotómunkát, mert – a párt véleménye szerint – az szükségszerűen elvezet a szocialista realizmushoz. Az irányelvek fontos tartalmi elemét képezte, hogy – jöllehet a párt és az állam továbbra is irányítani kívánta a kulturális életet, és elvetette annak ösztönös fejlődését, ám – a továbbiakban a párt már nem közvetlen úton kívánt részt venni az irodalmi és művészeti élet irányításában, hanem csupán az eszmei, elvi befolyásolás módszerével akart élni. Ez a gyakorlatban többnyire azt jelentette, hogy a művészeti alkotásokat előállító intézmények vezetői voltak azért felelősek, hogy a párt művészetpolitikai céljai érvényesüljenek:

„Változatos eszközökkel gondoskodjanak arról, hogy a magyar és a nemzetközi kultúra igaz értékei, s mindenekelőtt a szocialista kultúra alkotásai minél szélesebb rétegekhez eljussanak. Küzdenek a kispolgári ízlés, a giccs, a különböző dekadens burzsoá irányzatok ellen, és a közönség ízlésének jótékony befolyásolásával segítsenek megszüntetni az elmaradottabb tömegek kívánságai és a szocialista kultúra magasabb rendű igényei közötti ellentmondást.”²⁹

A művelődéspolitikai irányelvek közreadására való készülődés, a művészeti és a kulturális élet normalizálása kísérletének fontos eleme volt, hogy az Magyar Szocialista Munkáspárt több meghatározó és döntéshozó fóruma foglalkozott (többek között) a magyar írók, az irodalom és az irodalmi élet helyzetével. Az 1956-os forradalomtól időben távolodva, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az írók részéről sem tartható sokáig a hallgatás kényszere, a hatalom részéről pedig megszüntetendő az írók börtönben tartása, szilenciumra, deportálásra ítéltése, valamint az irodalmi élet direkt politikai irányítása.

1957 végére mindkét fél részéről megindult az óvatos konzolidációs közeledés. A két fél ki-

egyezési kísérleteinek számos módszere alakult ki: egyéni beszélgetések, megélhetési állások ajánlása az írók vagy családtagjaik számára³⁰, új vidéki irodalmi lapok indításának, vidéki irodalmi műhelyek újjászervezésének engedélyezése stb. A konszolidáció másik meghatározó fordulója volt az írószövetség újjászervezése, amely már 1958 végén téma volt a különböző hivatalos politikai fórumokon, sőt a Politikai Bizottság 1958 novemberében úgy határozott, hogy (az Irodalmi Tanács közreműködésével) kezdődjék meg az írószövetség újjászervezésének előkészítése. A hatalom azonban egy számára kedvező szellemiségű és politikai elkötelezettségű, lojális írószövetséget kívánt létrehozni; ezt tükrözik az előkészítés során keletkezett dokumentumok:

„Az Írószövetségnek egyelőre viszonylag kis létszámú, politikailag szilárd és szakmailag tekintélyes szervezetnek kell lennie, amelynek fő feladata az írói alkotómunka eszmei és művészeti kérdéseinek, különösen a szocialista realizmus problémáinak tanulmányozása, megvitatása és a vitákon, valamint az egész szövetségi munkán keresztül a magyar irodalom szocialista vonásainak állandó erősítése ... Az Írószövetség tevékenységének alapjául a KB művelődéspolitikai irányelvei szolgálnak. ... Az Írószövetségnek magvát a kommunista írók képezzék. Ugyanakkor az Írószövetségnek egyesítenie kell magában azokat a művészileg kiemelkedő írókat is, akiknek ma még kisebb-nagyobb fenntartásaik vannak a párt politikájával kapcsolatban, de a szocialista építés alapvető célkitűzéseit elfogadják. Azok az írók, akik múltbeli politikai tevékenységükért bírói eljárás alatt álltak, egyelőre ne legyenek tagjai a Szövetségnek.”³¹

A lojalitás biztosítása érdekében az alakuló ülésre meghívható írók körét is az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos és Kulturális Osztálya hagyta jóvá, és külön kitért a politikai szempontból kifogásolható írókra: a népi írók közül Erdélyi József, Féja Géza, Kodolányi János, Sinka István, a volt párttag írók közül Benjamin László, Cseres Tibor, Jobbágy Károly, Kónya Lajos, Tamási Lajos; a nyugati modernista irányzatokat képviselők közül: Csathó Kálmán,

Kolozsvári Grandpierre Emil, Ottlik Géza, Rónai György, Vidor Miklós neve merült fel.³² Az írószövetség újjászervezésével a párt más fórumai is foglalkoztak, az iratokból az előbbi állításunk megerősítését olvashatjuk ki: a hatalom minden téren meghatározta a szövetség működését. Jóváhagyásuk kellett a választmány tagjainak jelöléséhez, a napirend meghatározásához, az újjáalakulás sajtóvisszhangjának tartalmához és mértékéhez és még sok más kérdéshez. Ilyen előkészületek után, 1959. szeptember 25-én alakult meg újra az írószövetség, amely az irodalmi és művészeti élet, s azon keresztül a politikai helyzet látszólagos konszolidációjának fontos kirakat-eleme volt.

A hatalom azonban továbbra is súlyos terheket cipelt az irodalmi, művészeti és a tudományos élet területén. A látszólagos konszolidáció felszíne alatt a politika és a művészeti, valamint a tudományos élet hatalomhoz nem lojális, hanem helyette a művészi alkotás szabadságát képviselő csoportjai és hirdetői között továbbra is éles ellentétek feszültek, nem is beszélve a még mindig börtönben ülő írókról. Az azonban kétségtelen hogy – legalábbis a felszínen, később pedig valójában is – egyre szalonképesebb lett a Kádár-rendszer kulturális képe. Sorra jelentek meg mind a fővárosban, mind pedig vidéken az irodalmi, művészeti, kulturális lapok, egyre több alkotóműhely tűnt fel, nagyon óvatosan és nagyon ritkán, de a nyugati határok is meg-megnyíltak a magyar kultúra képviselői előtt. A kultúrpolitika enyhülése, a problémás írókkal, Háy Gyulával, Déry Tiborral, Zelk Zoltánnal folytatott hivatalos beszélgetések, a nemzetközi szervezetek, főként a PEN Club magyar írók érdekében történő fellépésének eredményeként, s nem utolsósorban megélhetési nehézségeik³³ enyhítése érdekében egyre többen kötöttek kompromisszumot a rendszerrel. A megegyezésnek fontos motivációja az volt, hogy a magyar irodalom nagytekintélyű személyiségeinek megélhetését különböző módszerekkel ugyan biztosította a rendszer, ám a teljes rehabilitáció eléréséhez a hatalom elvárta, hogy a forradalomban szerepet vállaló írók hitet tegyenek a kádári hatalom mellett:

„Álláspontunk az volt, hogy egzisztenciális lehetőségeiket biztosítjuk, fordítási megbízásokkal és más módon, eredeti írásaikat azonban csak akkor adjuk ki, ha tisztázzák álláspontjukat 1956-tal, illetve az azóta végbement fejlődéssel kapcsolatosan. Nem gondoltunk nyilatkozatokra, hanem azt javasoltuk, hogy szépirodalmi munkáikban fejtse ki nézeteiket. Az elmúlt másfél esztendőben ezek az írók kísérleteket tettek, hogy megfeleljenek ennek a kívánalomnak, de ezek a próbálkozások felemásak voltak s úgy ítéltük meg őket, hogy nem teljesítik azt a követelményt, amely lehetővé tenné számukra az irodalmi életbe való visszatérését.”³⁴

A feljegyzésben részletes leírást találunk azoknak az íróknak és költőknek a helyzetéről, akik szerepet vállaltak 1956-ban, Déry Tiborról, Háy Gyuláról, Zelk Zoltánról, Tamási Lajosról, Örkény Istvánról, Benjámín Lászlórról, Kuczka Péterről és Lukács Györgyről. Egyértelmű, hogy meghatározó személyiségekről van szó, ezért számukra a hatalom különböző (elsősorban a megélhetés lehetőségét biztosító) kedvezményeket tett: fordítási alkalmakat biztosított, SZTK-ellátást, alkotói elhelyezést, régebbi munkák megjelentetését és még több mindent.

A hatvanas évek elején meginduló konszolidáció fontos állomása volt az MSZMP Politikai Bizottsága által, az írószövetség 1962 májusi közgyűlési referátum téziseivel kapcsolatosan megfogalmazott állásfoglalás. A tézisekről maga Kádár János is kifejtette véleményét. A szó szerinti jegyzőkönyv szerint Kádár hozzászólása több olyan elemet is tartalmazott, amelyből – a társadalmi, politikai stabilitás eredményeként és a további konszolidáció reményében – a hatalom további engedményei kiolvashatóak:

„Én az érdemi vita mellett volnék. A helyzet kedvező; akkor miért ne legyen érdemi tárgyalás és érdemi vita? ... volt korábban olyan helyzet, amikor azt mondtuk: maguk ne foglalkozzanak társadalmi kérdésekkel, hanem az irodalom szakkérdéseivel foglalkozzanak. Véleményem szerint a helyzet gyökeresen megváltozott az országban, a társadalomban, az írók között és most már nem kell ezt az embargót fenntartani.”³⁵

Kádár hozzászólása érintette az 1956-os forradalomban résztvevő, a bebörtönzött, valamint az 1944 és 1958 között emigrációba kényszerült, majd onnan a hatvanas évek első felében hazatérő írók helyzetét is. A kádári politika enyhülését jelentették a velük kapcsolatos kijelentések. Egyrészt állást foglalt abban, hogy aki író él és ír, vagy írni akar Magyarországon, annak az írószövetség tagjának kell lennie, még abban az esetben is, ha börtönben volt, emigrációban élt. A megnyilvánulásnak egyértelműen politikai célja volt: a hivatalos magyar irodalmi élet erősítése, a politikai emigráció megosztása, valamint a politikai tolerancia demonstrálása mind a külföld, mind pedig a belföld felé. Kádár Horváth Béla³⁶ példáján keresztül mutatta be a hatalom új viszonyát az irodalmi és művészeti élet szereplőjéhez.

„Nem akarok vitát kezdeni, de ijesztgetésül felvetném: Horváth Mihály [sic!]³⁷ legyen-e tagja az Írószövetségnek ... Tudják, hogy mi általában nem udvarolunk az íróknak. A helyzet azonban változott és az életnek megvannak a maga törvényei. A mi népünk szerencsétlenségére majdnem ugyanannyi vérszerinti rokonunk él a nagyvilágban, mint itthon. Ezeknek a soraiban időnként változásnak kell történnie, mint ahogy a felszabadulás után hazajött sok ember, akik nem tudtak Horthy alatt itt élni; és 1956 után is jöttek haza olyanok, akik kifutottak akkor. ... És felmerülhet majd a krisztusi példa, hogy egy elveszett bárány miért kedvesebb, mint az a 99, aki el se veszett. A mi államunk beleegyezett, hogy ez a Horváth hazajöjjön. ... És nemcsak az ő sorsa, hogy vele mi történik itthon, hanem ez kicsit a mi népünk sorsát is érinti. Nekünk nem mindegy, hogy 100 vagy 200 tollat forgató ember meggyőződés nélkül szolgál kint, írja a Magyar Népköztársaság ellen a cikkeket, vagy inkább itthon ennél a sós, fekete kenyeret és vizet inná rá szívesebben.”³⁸

Mint látjuk, a beszéd keletkezésének évében a hatalom már nem kívánta direkt módon irányítani a szövetség munkáját, lazított a korábbi évek kézi vezérléses módszerein: jöllehet a politikai ellenőrzésről és befolyásról továbbra sem mon-

dott le, de abba – amint azt megtette 1959-ben a szövetség újjászervezésekor – a továbbiakban már nem kívánt beleszólni, hogy kik legyenek, illetve kik lehetnek a szervezet tagjai. Ugyanakkor az előadói beszéd meghatározó tartalmát képezte az is, hogy a párt nem mond le arról: az íróknak, az irodalomnak és általában a művészeknek a szocialista rendszert kell szolgálni, ám az ábrázolás módjában a szocialista realizmus a továbbiakban már nem az egyedül elfogadható stílusirányzat – dominanciájának azonban továbbra is érvényesülnie kell.

„Az íróknak tehát a szocialista rendszer világméretű győzelmét, az itthon befejeződő szocialista építést, a kultúrforradalmat, a szocialista ember nevelését kell szolgálni. Csak ez után jön a stílus. Nem szívesen leplezem le magam, de úgy vagyok ezzel: nekem mindegy, hogy zongorán vagy cimbalmon, csak az én nótámat játsszák. Nekem elsősorban az a lényeg, hogy a különböző stílusokkal a szocializmus ügyét akarják-e szolgálni. Hogy ezt hatszögletű emberfejjel fejezi-e ki, vagy harmóniával, az teljesen mindegy, az az elsődendő, hogy a szocialista forradalom ügyét akarja-e szolgálni és kifejezésre juttatni. Csak ez után jön a stílus, mert első a belső eszmei tartalom, a cél, amihez közel akar jutni az ügy, amiért harcol. Ez pedig legyen szocialista, legyen antiimperialista, legyen a gyarmati népek felszabadítása és a béke mellett. ... Első az eszmei tartalom, második: kívánatos, hogy olyan kifejező eszközökkel dolgozzon, ami annak a célnak megfelel, és ami hatásosan tudja az eszmét szolgálni. Ezért vagyunk mi hívei a szocialista realizmusnak. És ugyanakkor ott van a Központi Bizottság és kormány határozata, hogy rendelettel stílusvitát eldönteni nem fogunk, de hirdetésünk és támogatunk megfelelő dolgokat, mert az a stílus ad legtöbbet, ami a legközérhetőbb. Ez a legnagyobb tömeghatású.”³⁹

Az 1962-es írószövetségi közgyűlést követően további – óvatosan végrehajtott – engedmények is születtek, és a történészek értékelése szerint a változás a hatvanas évek közepén már kifejezetten érzékelhető volt:

„A választóvonal a hatvanas évek közepén húz-

ható meg. Az addigi hatalmi modell egyértelműen totalitárius, ettől kezdve pedig fokozatosan gyengülő autoritativ jellegű. Ennek megfelelően változott a hatalom és társadalom, a hatalom és a kultúra viszonya is, s ezek a változások nem hagyták érintetlenül a társadalom és a kultúra kapcsolatát sem.”⁴⁰

A hatalom és a művészetek kiegyezésének azonban komoly következményei voltak: a viszonylagos alkotói és közlési szabadság ellenében bizonyos tabukat tiszteletben kellett tartani. Nem lehetett beszélni és írni a fennálló hatalom legitimitásáról, az 1956-os forradalmat ellenforradalomnak, vagy októberi eseményeknek kellett nevezni, nem lehetett említeni Nagy Imre nevét, a többpártrendszert, az emigrációt, a szovjet csapatok Magyarországon történő tartózkodásának kérdését, és egyáltalán nem jelenhetett meg semmi, amelyben a Szovjetuniót, vagy a testvéri szocialista országokat kritizálták volna. De tilos volt beszélni Trianonról és a kisebbségi magyarságnak a környező szocialista országokbeli helyzetéről is.

Az 1950-es évek könyvtárpolitikája

A társadalmi és politikai folyamatok, fordulatok azonban nem csupán a tudományos és a művészeti életben hoztak meghatározó változásokat. Érintették a kulturális élet egyéb területeit, így a könyvtárakat is. A könyvtárak gyűjteményalakítási lehetőségeit egyébként is alapvetően minden korban meghatározta a magyar szellemi, irodalmi élet és az azzal szorosan összefüggő könyv- és folyóirat-kiadás helyzete. Az 1948-as fordulat után a magyar könyvtárak politikai irányítása és nem utolsósorban a könyvtárakkal szemben támasztott politikai elvárások is megváltoztak. A Révai József vezetése alatt álló Népművelési Minisztérium meghatározó szerepet játszott a tömegkönyvtárak szervezésében és működésének irányításában, amely munka segítésére – az 1945-ben létrehozott Országos Könyvtári Központ Népkönyvtári Alosztálya he-

lyett – 1949 novemberében létrehozták az önálló Népkönyvtári Központot⁴¹. A Népművelési Minisztérium közvetlen irányítása alá tartozó szervezet legfontosabb feladata volt a tömegek olvasási igényeit kielégítő nép- és közművelődési könyvtárak szervezése, felügyelete és elvi irányítása, valamint operatív segítségnyújtás – katalóguscédulákkal való ellátás, a könyvtárosok képzése, módszertani segítése – a könyvtári gyűjtemények és szolgáltatások kialakításában. A mindössze öt évig működő Népkönyvtári Központ nagy lendülettel kezdte meg a falusi és városi könyvtárak szervezését, működésének legnagyobb érdeme, hogy 1953-ra szinte az ország valamennyi települését ellátta könyvtárral⁴², a továbbiakban már a gyűjtemények választékának és a könyvtárak működésének színvonal-emelése volt a fő cél. A települési szolgáltatást biztosító könyvtárak gyűjteményeinek összeállítását három forrás táplálta: egyrészt a korábbi helyi népkönyvtárak, egyesületi, egyleti gyűjtemények még megmaradt állománya, másrészt az igen korlátozott új beszerzések, harmadrészt pedig az államosított egyházi és magángyűjtemények szétosztása. A korábban a társadalmi szervezetek és magánszemélyek tulajdonában lévő muzeális, könyvtári és levéltári anyagok megóvása érdekében 1950-ben rendeletet adtak ki. Ennek értelmében állami tulajdonba vették a háborús események során gazdátlaná vált gyűjteményeket, a népbírósi eljárás során vagyonelkobzásra ítélt személyek kulturális értékeit, a korábban a szerzetesrendek és a feloszlott egyesületek tulajdonában vagy őrzésében lévő dokumentumokat, műkincseket, a disszidáltak vagyonát, majd hamarosan a kitelepítettek értékeit is. Ezen az úton 1949 és 1952 között az Országos Könyvtári Központ raktáraiba közel négymillió kötet került, amelynek összegyűjtése és újraelosztása máig is a magyar könyvtárügy legvitatottabb kérdései közé tartozik. A szakirodalmi ellátás és dokumentáció érdekében 1949 júniusában létrehozták, majd alig több mint egy éves működés után, 1950 októberében megszüntették az Országos Dokumentációs Központot és az öt szakterületi dokumentációs

centrumot. A továbbiakban az Országos Dokumentációs Központ szerepkörét, 1952-ben törvény megszüntetéséig, az Országos Könyvtári Központ töltötte be. A szakmai dokumentáció technikai, módszertani irányítási feladatait is a Központra bízták, ám a szakmai irányítás az ágazati minisztériumok hatáskörébe került. A kettős irányítás kialakulása – más tényezőkkel együtt – csökkentette a szakirodalmi dokumentációs tevékenység eredményességét és hatáskörét. Az egész könyvtárügyet érintő, első és az azt teljes egészében átfogó jogi szabályozás, a 2.042-13/1952. (V. 14) M.T. határozat a könyvtárügy fejlesztésének legfontosabb elveit fogalmazta meg. Fő célkitűzése volt az állami könyvtárak egységes irányítási, felügyeleti rendszerének megteremtése. A határozat alapjaiban változtatta meg a korábbi igazgatási és szakmai szervezeteket és új, sajátos értelmezést adott a szakkönyvtári tevékenységnek is. Megszüntette az Országos Könyvtári Központot, feladatait részben az Országos Széchényi Könyvtárra, részben pedig a Népkönyvtári Központra ruházta át. Az országos nagy gyűjtemények – nemzeti könyvtár, Központi Műszaki Könyvtár és a Műszaki Dokumentációs Központ, Országgyűlési Könyvtár – felügyeletét is a Népművelési Minisztérium hatáskörébe utalta a jogszabály, és mindemellett a három könyvtár, valamint az egyetemi könyvtárak legfőbb feladataként a tömegkönyvtárak munkájának segítségét jelölte meg. A tömegek könyvvel való ellátási színvonalának emelése, a kisebb könyvtárak munkájának patronálása érdekében létrehozták a megyei és járási könyvtárak hálózatát. Ugyancsak 1952-ben jött létre a magyar könyvtárügy fejlesztéséért szakmailag felelős testület, az Országos Könyvtárügyi Tanács mint a népművelési miniszter tanácsadó és véleményező szerve, amely egészen 1989-ig a könyvtárügy legmeghatározóbb szakmai és irányító testületeként működött. 1952. január 1-től pedig új tudományos célú köteles példányszolgáltatási rendelet lépett hatályba.

A könyvtárak 1945 utáni fejlődésében meghatározó állomás volt az 1956-ban kibocsátott tör-

vényerejű rendelet, amely – jóllehet nem ezzel a szándékkal készült, de – felfogható a könyvtárak politikai és szakmai konszolidációjaként is. Egyszerűen arról van szó, hogy a könyvtárak mennyiségi fejlesztése 1956-ra lényegében befejeződött, és a továbbiakban már a szakmai színvonal emelése volt a legfontosabb. Az 1945-től eltelt évtized során egy teljesen új könyvtári rendszer és könyvtárpolitika, könyvtári szervezet és a politika által rendkívül erősen determinált magyar könyvtárosi tevékenység váltotta fel a korábbiakat. Ennek az új könyvtári rendszernek a célkitűzései, keretei 1956-ra kialakultak, és elvileg tisztázódtak a könyvtárügy tárgyi, szervezeti, módszertani és személyi feltételeinek legfőbb követelményei is; létrejöttek a tömegkönyvtári hálózatok, a vállalati, intézeti könyvtárak, körvonalazódtak az iskolai könyvtárak keretei, és formálódtak a tudományos és szakkönyvtári hálózatok. Az 1956-os törvényerejű rendelet előkészítése érdekében megjelent tanulmányok legfőbb eredményként a könyvtárak mennyiségének rohamos növekedését és az olvasás lehetőségének tömeges elterjesztését és elterjedését emelték ki, aminek révén a könyv, az olvasás a dolgozók mindennapjainak részévé vált. Ám 1956-ban már más szempontok is érvényesültek a könyvtárügy rendezésében: a túlságosan szétaprózott és decentralizált, esetenként provinciális érdekeket szolgáló könyvtári rendszer az egységes fejlődés hátráltatója lett. Az új könyvtári törvény legfontosabb feladata ezért, hogy az egyes könyvtárakat egységes, az országos könyvtári szakmai koncepció megvalósítását szolgáló rendszerbe fogja össze. Az 1956-os törvényerejű rendelet – a kultúra más területeihez hasonlóan – a könyvtárak vonatkozásában is elindította a rendszer tartós időszakra történő berendezkedését, a gyűjtemények államosítása, a könyvtárügy monolitikus állami irányítása, a kultúrpolitika számára megfelelő szakmai koncepciót képviselő, újonnan létrehozott szakmai szervezetek révén biztosítottnak látszott, hogy a könyvtárak fejlődési iránya megfelel majd a politikai elvárásoknak.

Ugyanakkor a politikai hatalom továbbra is élénken figyelte a magyar irodalmi életet, a könyv- és folyóirat-kiadást, sőt – jóllehet hivatalosan mindvégig nem létezett cenzúra – a valóságban, az állami tulajdonban lévő könyvkiadás és könyvkereskedelem, a Tájékoztatási Hivatal, valamint az 1953-ban létrehozott Kiadói Tanács, az 1954-ben, a Népművelési Minisztérium által felállított Kiadói Főigazgatóság, a három T-elve, a párt Politikai Bizottsága, Agitációs és Propaganda Osztálya és még számos más intézmény, szervezet gondosan őrködött a helyesnek tartott kiadási arányok felett. Az irodalmi élet és az irodalmat gyűjtő, megőrző könyvtárak konszolidációjával párhuzamosan kiemelt figyelmet szentelt a politika a zárt anyagok kezelésével kapcsolatos kérdéseknek, és rendszeresen ellenőrizte a könyvtárakba beérkező külföldi nyomdatermékeket is. 1959-ben például Aczél György számára külön feljegyzést készített a Művelődésügyi Minisztérium Könyvtári Osztálya⁴³, amelyben értelmezték a zárt anyag fogalmát, megnevezték azokat az országos szak- és egyetemi könyvtárakat, ahol zárt gyűjtemények voltak. A feljegyzés fontos eleme, hogy jelzi: a zárt anyag gyűjtése, feldolgozása, raktározása és felhasználása nincs megnyugtatóan rendezve. Az irat utalt arra, hogy a zárt anyagok kezelésével kapcsolatos, új szabályzat elkészítése folyamatban van. Még ebben az évben, október 16-án meg is jelent a tárca rendelete a zárt különgyűjtemények kezeléséről⁴⁴. A rendelet értelmében zárt különgyűjteményekben kellett elhelyezni a fasiszta könyvek jegyzékén szereplő sajtótermékeket, a nép- és szovjetellenes, az „ellenforradalmat” dicsőítő és propagáló, a pornográf kiadványokat, valamint azokat a műveket, amelyeket felsőbb szervek utasítására a forgalomból kivontak, illetve kivonnak. A rendelet gondoskodott arról, hogy ezek a kiadványok ne zavarhassák meg a szocialista nevelés folyamatát, és közbiztonsági okokkal is indokolták a gyűjtemények sajátos kezelését. Egyedi kezelést írtak elő az ellenséges propaganda céljait szolgáló, az „ellenforradalmat” dicsőítő, propagáló hazai vagy külföldi (emigráns, disszidens) eredetű irodalom gyűjtésében

és gondozásában. Ilyen tartalmú munkákat kizárólag a Nemzeti Könyvtár, a Munkásmozgalmi Intézet Könyvtára és az Országgyűlési Könyvtár őrizhetett, ezért más könyvtáraknak haladéktalanul be kellett szolgáltatniuk az ilyen köteteket. A zárt minősítésű anyagok közül semmit sem őrizhettek a közművelődési könyvtárak, csupán egyetlen esetben tehettek kivételt: külön minisztériumi engedéllyel a helyismereti tartalmú kiadványokat megtarthatták, de azokat szigorúan zárt anyagként kellett őrizni. A rendelet részletesen előírja a továbbiakban a zárt anyagok feldolgozásának, raktározásának és használatának szabályait. A jogszabály nyomán készült el a Nemzeti Könyvtár Zárolt Anyagok Tárának ügyrendje⁴⁵ is, amely lényegében a leírtaknak megfelelően szabályozta a tár gyűjtési körét, az osztály feladatát, valamint szervezeti működését.

A hatalom számára mindvégig nehezen kezelhető problémát jelentett a Magyarországra, könyvtári megrendelésre külföldről, főleg Nyugatról beérkező monografikus vagy periodikus kiadványok megléte:

„Mielőtt a sajtótermékek a ZKT-ba jutottak, igen szigorú ellenőrzésen estek át. A periodikus kiadványok hetente egyszer, egyetlen csomagban összegyűjtve közvetlenül a gyűjteménybe érkeztek a budapesti 72. sz. postahivatalból. A nyugatról érkező kiadványok sorsáról a Tájékoztatási Hivatal osztályvezetője, Kádár Jánosné⁴⁶ személyesen döntött. A hivatalban nyilvántartást vezettek a küldemények címzettjeiről, intézményekről és magánszemélyekről egyaránt. Tiltólista nem volt, de átvizsgáltak minden csomagot, és ha úgy látták helyesnek, differenciálás, indoklás és értesítés nélkül elkobozták az újságokat, folyóiratokat.”⁴⁷

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban rendszeresek voltak azok vizsgálatok, amelyek a nyugati sajtótermékek olvasására, kezelésére vonatkoztak. Például 1960-ban a Tájékoztatási Hivatal akkor vezetőjének, Naményi Gézának a kezdeményezésére⁴⁸ belügyminisztériumi vizsgálatot tartottak a könyvtárban a nyugati lapok kezelésével kapcsolatosan. A feljelentés után a

könyvtárban a Belügyminisztérium, a Művelődésügyi Minisztérium Könyvtári Osztálya két alkalommal is vizsgálódott (az első alkalommal csupán egy belső tájékozódást tettek, a második alkalommal azonban már nyílt vizsgálatot folytattak). A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a könyvtár nem járt el kellő körültekintéssel a nyugati sajtótermékek kezelését illetően:

„... Kondorné elvtárs kiküldött két munkatársat ellenőrizni a Szabó Ervin könyvtárba azzal a céllal – állapítsák meg, hogyan kezelik a nyugati ellenséges sajtótermékeket. Megállapították, hogy a nyugati ellenséges sajtótermékeket látható helyen tárolják és azokat a könyvtárostól minden nehézség nélkül bárki megkaphatja betekintésre. Mivel a Belügyminisztérium Kócsag József r. főhadnagy, TÜK revizort, a Művelődésügyi Minisztérium Kondor Istvánné osztályvezető elvtársat jelölte ki a vizsgálatot lefolytatandó bizottság tagjaiként, szükséges lenne, hogy a Tájékoztatási Hivatal Vezetője egy elvtársat megbízna a vizsgálattal, így a háromtagú bizottság létrejöhetne. Amennyiben a háromtagú bizottság létrejönne, úgy a nyílt vizsgálatot megejthetné, amelynek célja az lenne, hogy azokat a nyugati sajtótermékeket, melyek ellenséges, illetve időközönként ellenséges cikkeket tartalmaznak, zárt anyagként kezeljék és arra csak illetékesek kapjanak engedélyt betekintésre”⁴⁹

A második vizsgálat jegyzőkönyvében elmarasztalták a könyvtár igazgatóját, mivel a zárt anyagként kezelt folyóiratok listáját hiányosnak tartotta a bizottság:

„A Szabó Ervin Könyvtár igazgatójával, Révész Ferenc elvtárral folytatott megbeszélésen megnéztük az általuk zárt anyagként kezelt folyóiratok listáját; azt nem tartottuk kielégítőnek. Javaslatot tettünk annak kiegészítésére, és kértük több folyóirat szemlészését. (New York Herald Tribune, Paris Match, Les Temps Modernes stb.) Kértük, hogy amennyiben ezek a folyóiratok ellenséges cikket tartalmaznak, kezeljék azokat zárt anyagként, és csak az engedéllyel rendelkezők számára adják ki olvasásra. Révész elvtárs a javaslatot elfogadta.”⁵⁰

Az eljárás lefolytatásának volt még egy fontos hozadéka: a Művelődésügyi Minisztériumot kötelezték arra, hogy a tárca gondoskodjon a zárt anyagot őrző könyvtárak hasonló témájú és rendszeres vizsgálatáról.

A Kádár-rendszer konszolidációjának előrehaladásával az irodalom, a sajtótermékek, a könyvkiadás, a bel- és külföldi könyvkereskedelem, továbbá a könyvtárak politikai szempontú ellenőrzése enyhült ugyan, de mindvégig megmaradt⁵¹. Írásunk nem vállalkozhatott arra, hogy az 1952-1953 és az 1960-as évek közepéig tartó magyar kulturális élet teljességét bemutassa, csupán azt kívántuk felvázolni, hogy az újabb könyvselejtezési jegyzékek megjelenéséig eltelt egy évtized alatt a politikai hatalom, a magyar kulturális életnek a könyvtárak tevékenységét leginkább meghatározó eleme, az irodalmi élet és a könyvtárügy milyen fontosabb állomásokat élt át. Azt is szerettük volna érzékeltetni, hogy az újabb jegyzékek megjelentetését – amelyek bemutatása és értékelése a következő fejezetben történik majd – milyen politikai kompromisszumok és a társadalmi, művészeti, kulturális élet milyen konszolidációs kísérletei előzték meg. A folyamat előzményeként nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az 1960-as években a szovjet típusú hatalmi berendezkedés lassan és fokozatosan, legalábbis a többség számára és a korábbi évekhez képest, elviselhető életkörülményeket teremtett, egyre távolabb került a Rákosi-féle személyi kultusz szellemiségétől, az annak keretében kibontakozó szocialista kulturális forradalom dogmatikus irányzatától. A diktatúra egyes elemei, jegyei fokozatosan enyhültek, és ehhez csupán a korábban már meghatározott tabukat kellett tiszteletben tartani. A nemzetközi kapcsolatokat a feléledés jellemezte, a kulturális, a művészeti és az irodalmi élet pedig egyre színesebbé vált. A korábban az élet minden szegmensét átható túlideologizáltságot és túlpolitizáltságot felváltotta a magánéletet az emberek számára meghagyó állami gondoskodás. A művészeti és a tudományos életben megnyílt a nyugati kultúrára való kitekintés lehetősége, ám, hogy a nyugati kultúra mely részére tekint-

hettünk ki, azt továbbra is a pártállami hatalom határozta meg.

Selejtezési jegyzékek az 1960-as évekből

Az 1950-es és 60-as évek fordulójának politikai törekvései, melyekben fontos szerepet játszott az ország bel- és külföldi elfogadtatásának szándéka, a könyvtári gyűjtemények újbóli rostálásához vezettek, de ezekben már a rendszer tartós berendezkedését, az ötvenes évek ideológiai, szellemi irányzataitól való elhatárolódást érvényesítő politikai szempontok tükröződtek. A személyi kultuszt, a dogmatikus irányzatot, a túlzott szovjet dominanciát képviselő politikusok írásait, a róluk, valamint a Szovjetunióról, a szocializmus világméretű győzelméről, a kommunista mozgalom világmegváltó missziójáról szóló szélsőséges műveket és a többi, hasonló tartalmú kiadványt vonták ki a könyvtárak gyűjteményeiből.

Az 1952. és 1953. évi elavulás címen történt selejtezéseket követően egy évtized múlva, 1962 és 1966 között került sor *öt újabb központi jegyzék* megjelentetésére.

A listákon szereplő művek jelentős része tudományos szempontból elavult volt, ám a listák politikai érdekességgel is szolgálnak: tükrözik az 1956 utáni évek társadalmi és kulturális életének normalizálási törekvéseit, az irodalmi élet konszolidációjának kísérleteit és eredményeit is. Mind az öt jegyzéket az Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központja jegyezte, és Barabási Rezső szerepel felelős kiadóként. Kettő 1962-ben, egy 1963-ban, egy 1964-ben, az ötödik pedig 1966-ban jelent meg.

Az 1962 áprilisában közzétett első füzet bevezetőjében, a Könyvtári Minősítő Bizottság Titkárságának közleményeként rövid áttekintést olvashatunk a jegyzékek közzétételének indoklásáról. Az indoklás kizárólag szakmai alapon történt: 1960-ban közzétették az elavult és fölöslegessé

vált művek közkönyvtárakból történő kivonásáról rendelkező Művelődési Minisztériumi utasítást és annak végrehajtási útmutatóját.⁵² A bevezetőben azt is hangsúlyozták, hogy a közművelődési könyvtáraknak nem feladatuk az archiválás, sőt kifejezetten kívánatos, ha ezek a könyvtárak nemcsak az állománygyarapítást, hanem az állománykivonást is tervszerűen végzik.

A rendelet nyomán az elavult művek közművelődési könyvtárakból történő kivonásához szükséges szakmai keretek is létrejöttek: megkezdte munkáját a Könyvtári Minősítő Bizottság; az elavult művek listáját rendszeresen (a tervek szerint negyedévenként) tervezte közzétenni. A listán szereplő valamennyi művet ki kellett selejtezni; ez alól csupán a megyei, továbbá – indokolt esetben – a járási könyvtárak voltak kivételek, amelyek igény szerint megtarthattak egy-két példányt különgyűjteményeik, helytörténeti gyűjteményük számára. Az 52 oldalnyi terjedelmű és közel kilencszáz tételt felsoroló kiadvány bőséges tárháza a korábbi évek (1948-1956) személyi kultusza és a dogmatikus pártirányítás által meghatározott, kizárólag ideológiai, politikai célokat szolgáló könyvkiadás egyes művei szalonképtelenségének. A betűrendes jegyzék társadalomtudományi tételeinek többségét a kommunista párt kiadója, a Szikra jelentette meg. Mindebből eredően az elavultnak minősített munkák meghatározó mennyiségét az ideológiai átnevelés és agitáció szolgálatába állított kiadványok, továbbá a szovjet szerzők műveinek magyar fordításai tették ki. Nyilvánvaló, hogy lehetetlen és szükségtelen is valamennyi művet itt felsorolni, ezért csupán ízelítőül és minden kommentár nélkül sorolunk fel itt néhányat: *K. Abroszenko* A parasztság szocialista nevelése (1949); *A. Agranovszkij* Egykor és ma (A szovjet mezőgazdaság fejlődésének útja, 1950); *Alekszajev, A.*: A jelenkori kapitalizmus élősdiségének és rothadásának fokozódása (1953); *Amerikai kémek pere* Kínában (1952); *Boriszov*: A francia nép harca a Marsall terv ellen (1950); *Család és iskola* a Szovjetunióban (1948); *Fedoszejev*: A marxizmus-leninizmus a háborúk eredetéről és jellegéről (1948); Ifjúság-

nak a szovjet hadseregről (1953). (A lista még hosszasan folytatható.)

A jegyzék másik meghatározó összetevője az aktuálpolitikai eseményekhez készített politikai brosúrák műfaját idézi, mint például *Erdei Ferencnek* A termelőszövetkezeti mozgalom helyzete és perspektívái (1951) címmel közreadott műve. A kádári hatalom társadalmi konszolidációs törekvéseinek jegyei, továbbá a dogmatikus irányzattal történő leszámolás demonstrálása olvasható ki a személyi kultusz prominens politikusai műveinek listára kerüléséből. *Farkas Mihály*: A béke arcvonalán (1949); *Gerő Ernő* nek három 1949-ben és egy 1956-ban publikált írása; *Hegedűs András*nak két műve; a *Rákosi Mátyás* írásait magában foglaló öt kötet; *Sztálin és a szovjet tudomány* (1950), továbbá *Sztálinról* szóló és az ötvenes évek elején megjelentetett négy kiadvány, valamint a *Pravda* ünnepi száma, amelyet 1950-ben, Sztálin 70. születésnapja alkalmából nyomtattak. A politikai, társadalmi konszolidáció szempontjából fontos volt az is, hogy a tömegek számára szolgáltatást nyújtó közművelődési könyvtárakból eltűnjenek a koncepciók perek – korábban ellenkező szándékkal közreadott – propaganda kiadványai is. Ebből a megfontolásból kerülhettek fel a listára a következő kötetek: *Vádirat* Rajk László és társai elleni bűnyűgyben (1949); *A Magyar Belügyminisztérium közlése a MAORT szabotázs ügyéről* (1948). A politikai jellegű kiadványokon kívül szerepelnek még a jegyzéken olyan műszaki, orvosi, egészségügyi, kiadványok is, amelyek valóban szakmai tartalmuk miatt váltak elavulttá, de ezek között is igen jelentős mennyiséget tesz ki a szovjet szerzők tollából megjelent ismeretterjesztő és tudományos kiadvány. A selejtlista külön fejezetben közölte az Országos Műszaki Könyvtár számára, archiválási céllal felajánlandó művek jegyzékét.

Az első jegyzéket követően viszonylag gyorsan, még ugyanez év végén, 1962. december 10-én került ki a nyomdából a II. sz. jegyzék. Ez jóval kisebb terjedelmű volt, mint az előző, mindössze 30 oldalon, közel ötszáz kiadványt tartalmazott. A lajstrom szinte kizárólag olyan szakmunkák-

ből állt, amelyekben egyeduralkodó a személyi kultusz politikai ideológiáját és a Szovjetunió nagyságát, követendő mintáját népszerűsítő tartalom. A tudományos és ismeretterjesztő kiadványok meghatározóan a Szovjetunió tudósainak tollából kikerülő, műszaki, orvostudományi és természettudományi eredményeket reprezentáló kötetek fordításai voltak. Am ezeken túl, itt is megtalálhatók az 1956 előtti társadalmi és politikai hibákért felelős személyekhez kötődő kiadványok. Ilyenek voltak például *Gerő Ernő*: *A vas, az acél, a gépek országáért* (1952); *Rákosi Mátyás*nak újabb négy kötete; Sztálin két könyve és a róla szóló kiadványok; *Nagy Imre* két műve; továbbá egy bibliográfiai remek: a Sztahanovista mozgalom irodalma. A jegyzékre került *Trócsányi Zoltán*nak az *Észak nomádjai* (1936) című kötete is, amelyben a szerző az Északi Jeges-tenger szovjet-orosz partvidékén élő népek (tunguzok, szamojédek, osztjások, vogulok, kamesadálók, korjások, kukcsok, lamutok) felfedezésének és tudományos kutatásának történetét foglalta össze. A jegyzék utolsó részében olvasható azoknak a műveknek a listája, amelyeket az országos szakkönyvtárra minősített műszaki és orvostudományi könyvtárakba kellett beküldeni.

A második jegyzék után – a Könyvtári Minősítő Bizottság tervei szerint – negyedévvél, 1963. április 30-án adták közre a III. számú selejtezési listát, amely az előzőhöz hasonló terjedelmű volt: 29 oldalon több mint ötszáz kötetet sorolt fel. Am nem csupán terjedelmében, hanem tartalmában is nagyon hasonlított a korábbiakhoz: a politikai agitáció legvulgárisabb művein kívül a mezőgazdaság szakirodalmát tartalmazta. Bőségesen akadnak tényleges szakmunkák is, többségük a szovjet szakirodalomból, de a mezőgazdasági szakirodalmi termés meghatározó részét a kolhozok magyarországi meghonosítását, a termelészövetkezeti agitációt képviselő kiadványok tették ki. A szakmai kiadványok mellett bőségesen találunk a jegyzéken politikai megfontolások miatt selejtezendő kiadványokat is. A politikai megfontolások azonban többféle selejtezési szempontot mutatnak. Nyilvánvaló,

hogy más okok miatt kellett kikerülni a közművelődési könyvtárak gyűjteményéből *Cholnoky Jenő* Japán (1942) című művének, *Hóman Bálint* Szent Istvánról készült monográfiájának (1938), mint *Gerő Ernő* újabb két könyvének, vagy *Gimes Miklós* kötetének, *Rákosi* újabb két kötetének, továbbá *Sztálin* tizenöt más könyvének és a róla szóló bőséges könyvszet öt darabjának. Szintén más motivációk játszhattak közre akkor, amikor a Gyapottermelés szakirodalmát számba vevő bibliográfia kivonása mellett döntöttek, vagy *Nagy Imre*nek a Szovjetunió nagyüzemi mezőgazdaságáról közzétett szakmunkáját (1949) választották, és megint más szempontok akkor, amikor *Losonczy Géza* *A Vatikán és az amerikai imperializmus szövetsége* (1950), vagy *Mályusz Elemér*nek *A türelmi rendelet* (1939) című munkája került a listára.

Az első három selejtezési lista összesített jegyzékeként került a könyvtárakhoz 1964. február 4-én a IV. számú jegyzék. Ezt a kiadványt előszava szerint az 1962. április 1. és 1963. december 31. között kibocsátott I., II. és III. számú jegyzék összegzéseként adták közre. Szintén az előszóban olvashatjuk azt is, hogy a kumulált jegyzék lényegében lezárja az elavult művek kivonásának retrospektív szakaszát. A következőkben a Könyvtári Minősítő Bizottság már csak azoknak a műveknek a selejtlistáját kívánta közzétenni, amelyek kurrens megjelenésűek voltak. A közel száz oldalas jegyzék így, kumulálva az I., a II. és a III. számú, eredeti kiadványok tartalmát, megközelítően 1900 tételt tartalmazott.

A kurrens irodalmat magában foglaló első jegyzéket két évvel később, 1966. március 15-én tették közzé, és az 1964. január 1. és 1965. november 1. között selejtnek minősített kiadványokat tartalmazta. A kivonás indoklása – hasonlóan az előzőkhöz, most is – az elavulás volt. Az ötvenkét oldalnyi terjedelmű kiadvány több mint nyolcszáz bibliográfiai tételt tartalmazott. A selejtezésre kijelölt munkák tartalmi szempontból különböző diszciplínákat képviseltek, és hasonló vegyes tartalmat mutatott az ismeretterjesztő szakirodalom is. Mindezek mellett azonban itt sem maradtak el a politikai szempontból kiik-

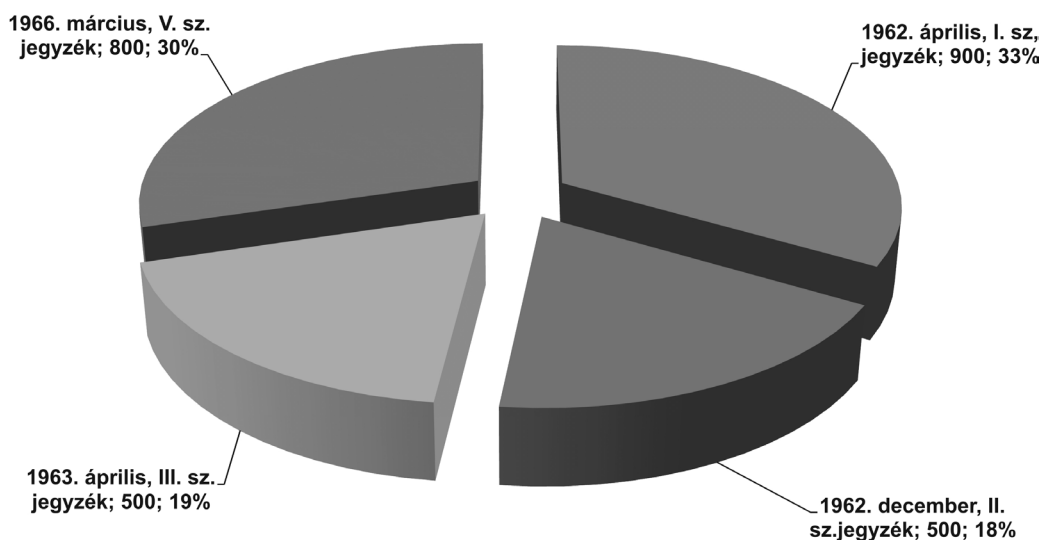
tatandó kiadványok. A lajstrom tartalmazza – többek között – *Andics Erzsébet* két könyvét, Ilja Ehrenburg három művét, *Beke Manónak* két technikátörténeti munkáját csakúgy mint *Rákosi Mátyásnak* három újabb írását, továbbá a Dalok Sztálinról (1951) című gyűjteményt, az orosz művészek Sztálint ábrázoló festményeinek reprodukcióit összegyűjtő albumot, valamint egy 1953-ban kiadott Sztálin-biográfiát. Az 1945 előtt megjelent kiadványok közül is jutott még e jegyzékbe is: *Milleker Rezső: A politikai földrajz alapvonalai* (1917); *Teleki Pál: A gazdasági élet földrajzi alapjai* (1936).

A SELEJTLISTA KÖZZÉTÉTELÉNEK DÁTUMA ÉS SZÁMA	A JEGYZÉKEN SZEREPLŐ MŰVEK MENYNYISÉGE (becsült érték)
1963. április III. sz. jegyzék	500 db
1966. március V. sz. jegyzék	800 db
ÖSSZESEN:	2700 db

A SELEJTLISTA KÖZZÉTÉTELÉNEK DÁTUMA ÉS SZÁMA	A JEGYZÉKEN SZEREPLŐ MŰVEK MENYNYISÉGE (becsült érték)
1962. április I. sz. jegyzék	900 db
1962. december II. sz. jegyzék	500 db

Ezzel a jegyzékkel lényegében lezárult az 1960-as évek első felében közzétett selejtlisták kiadása. Az ezt követő években már nem jelentek meg kumulált jegyzékek, a selejtezési folyamat ajánlását és közzétételét lényegében a Könyvtárellátó által rendszeresen megjelentetett Új könyvek, annotált könyvtári állománygyarapítási tanácsadó vette át. A Kádár-korszak Magyarországon megjelent kiadványok – jóllehet hivatalosan nem működött a cenzúra – mindvégig szigorú párt és állami ellenőrzés, irányítás mellett kerülhettek a publikum elé. A lényegében a XX. század má-

AZ 1962 ÉS 1966 KÖZÖTT ELAVULÁS CÍMEN KIVONT KIADVÁNYOK ADATAI ÉS ARÁNYAI

sodik felét magában foglaló korszakban voltak ugyan enyhébb és voltak szigorúbb periódusok, de rendre felbukkant – még az ily módon ellenőrzött és a hatalom kezében összpontosított könyv- és folyóiratkiadás ellenére is – a már megjelent könyvek, vagy a folyóiratok egyes számainak betiltása. Például – a korábban már említettek mellett – a vajdasági humoristák évkönyvei, vagy *Borsányi György*nek a Kun Béla életét feldolgozó biográfiája, amelyet a szovjet követség tiltakozására a szovjet koncepciók eljárások ismertetése miatt tiltottak be, és még számos egyéb munka is, aminek történetét szintén fel kell majd dolgozni.

A könyvek múlt századi betiltásának, adatainak ismertetése ezzel befejeződik, jóllehet a témát még közel sem merítettük ki. A makro-folyamatok bemutatását a mikro-szinten lezajló események ismertetésének kell követnie, azok feltáráshoz azonban helyi szinteken zajló kutatásokra lesz szükség.

Jegyzetek

1. SIPOS Anna Magdolna: Index librorum prohibitorum a demokratikus Magyarországon : Könyvindexek 1945-1946. = Könyvtári Figyelő, 2007. 3. sz. 413–435. p. és Könyvek kivonásával és megsemmisítésével a politika szolgálatában : könyvindexek 1949-1950. = Könyvtári Figyelő, 2007. 4. sz. 684–712. p.
2. Révai József az MDP II. Kongresszusán elmondott beszéde. A beszédet teljes terjedelemben közli T. Kiss Tamás: A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867-1993) című kötete: – Bp.: Eötvös Alapítvány, Villányi úti Konferencia-központ és Szabadegyetem Alapítvány, 1993. 330–355. p.
3. Révai beszédében ezek közé sorolta a Talpalatnyi föld, a Különös házasság, továbbá a Kis Katalin házassága címmel bemutatott filmeket; a drámák közül pedig Mándi Éva, Fehér Klára és Földes Mihály új szellemiségű színpadi alkotásait emelte ki. (Uo. 340-341. p.)
4. A miniszter hangsúlyozta azt is, hogy – jóllehet még nem teljes az áttörés, de – már ezekben a művészeti ágakban is megszülettek az első eredmények. Ezek közül az 1950. évi Képzőművészeti Kiállításon látható alkotásokat emelte ki, továbbá az új, a szocialista magyar operett megszületését

az Aranycsillag (1950) és a Csinom Palkó (1950) bemutatásával.

5. Uo. 341. p.
6. Uo. 343. p.
7. A Lukács-vita (1949. július-1950 első fele) a magyarországi szocialista kulturális forradalom egyik legjellemzőbb eseménysorozata volt, amely kulturális-ideológiai téren hasonló feladatot töltött be, mint politikai területen a közismert Rajk-per. A Lukács-vita kiváló lehetőséget nyújtott arra, hogy a hatalom megbélyegezze és leszámoljon a Lukács György által képviselt népfrontos, pluralista, szövetségi politikát folytató irodalom- és művészetpolitikával. Az osztályharc és a nemzetközi helyzet élesedésével, a politikai és ideológiai éberség fokozásának szükségességével, az elméleti szilárdság iránti fokozott követelményekkel, az ellenség búvóhelyeinek kultúrfronton is szükséges felkutatásával érvelő Révai az elméleti ideológiai kérdések felülvizsgálatát indította el, és mindezt a népi demokrácia proletárdiktatúrává alakításának jegyében. Ennek a folyamatnak a legmeghatározóbb eseménye az volt, amikor Lukács Györgyöt, a korszak legmeghatározóbb és nemzetközileg is jól ismert gondolkodóját, legtekintélyesebb marxista-kommunista teoretikusát állította félre a hatalom. Ám a Lukács-vita csupán a felszín volt, és ürügyül használták ahhoz, hogy az irodalmi és művészeti életben megtörténhessék a régi, meghatározó irodalmi stílusok és irányzatok leváltása, megtörténhessék az irodalmi és művészeti élet szereplőinek lecserélése. A korábbi évtizedeket meghatározó vitákkal, irányzatokkal (polgári, népi, avantgárd) véglegesen leszámolt az új hatalom, helyette egységes irodalmat, művészetet hirdetett, amelynek elvi, esztétikai alapját a szocialista realizmus jelentette. A szocialista realizmus követelményeit a kommunista kultúrpolitika direktívákban érvényesítette: mai, munkás, paraszt, bányász, kulák, értelmiségi tematika; a hibák feltárása; pozitív hős; a konfliktusmentesség, az osztályharcban az ellenség leleplezése; forradalmi romantika; tipikusság; a szocializmus hazai és világméretű győzelmének optimista végkicsengése.
8. Zsdanov gondolatait a következő kiadványból idézzük: Zsdanov, A. A.: Beszéd a Szovjet Írók Szövetségének első kongresszusán (1934.) In: Uő.: A művészet és filozófia kérdéseiről. – 2. kiad. – Bp. : Szikra, 1952. 73–82. p. Révai József írásainak idézési helye a következő kiadvány: Révai József: Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez. In: Uő.: Irodalmi tanulmányok. – Bp. : Szikra, 1950. 283–318. p.
9. Az 1948-tól uralkodó, úgynevezett szocialista realizmus értelmezéséről, helyesebben szólva értelmezési kísérleteiről érdemes felidézni a Kádár-korszakban megjelent nagy irodalmi

szintéziseket és a korszak irodalmi-művészeti életéről szóló kiadványok ide vonatkozó részleteit. Elsőként a konzolidáció éveit követően a Benedek Marcell főszerkesztésében és Bölöni György, Király István, Pándi Pál, Sötér István, Tolnai Gábor szerkesztésében közreadott Magyar irodalmi lexikon Szerdahelyi István által jegyzett szócikkének egy részletét: „szocialista realizmus: a marxizmus-leninizmus világnézete alapján álló művészeti alkotó módszer, a →realizmus fejlődésének a naív és a kritikai realizmust meghaladó harmadik szakasza. Általános jellemzői azonosak a megelőző korszak realizmusának jellemvonásaival: a maga korában a művészi visszatükrözés legmagasabb színvonalú módszere, mely a társadalmi-emberi valóság lényegének minél hívebb ábrázolására törekszik, s ezt a lehető legkorszerűbben: az adott kor társadalmi tudatának legfejlettebb lehetőségeivel, ezen belül pedig a művészet legkorszerűbb formái vívmányainak felhasználásával valósítja meg. Alapvető megkülönböztető jegye azonban a ~nak, hogy míg a realizmus fejlődésének korábbi szakaszaiban a művészek a kor ábrázolására többnyire ösztönös indítékokból, s gyakran téves idealista, metafizikus világnézeti korlátokkal küzdve törekedtek, a ~korát tudatosan, következetesen materialista és dialektikus szemlélettel, tehát történelmileg konkrétan, összefüggéseiben, belső ellentmondásaiban és fejlődésében ábrázolja.” (3. köt., 1965. 261. p.). A másik dokumentum, amit erre a célra kiválasztottunk, mintegy húsz évvel később, a közfelfogásban a „legvidámabb barakk” korszakában a „spenót” látens folytatásaként közreadott és az MTA Irodalomtudományi Intézete által jegyzett monográfia, a „sóska”: A magyar irodalom története 1945-1975. Szerk. Béládi Miklós. 1. köt. : Irodalmi élet és irodalomkritika. – Bp. : Akadémiai K., 1981. A kötet releváns fejezete a Szabolcsi Miklós írásaként megjelenő, A fordulat éveitől 1975-ig című fejezetben olvashatjuk a fogalom értelmezését: „Az 1950-es évekre már több évtizedes múltat tekintett vissza és világirodalmilag is jelentős áramlattá vált a szocialista realista irodalom. A magyar olvasók és írók megismerkedtek azokkal a nagy művekkel, amelyek az irányzat legmagasabb rendű megtestesítői: Gorkij alkotásaival, Majakovszkij lírájával, Solohov prózájával, s mellettük pl. Gladkov, Szerafimovics, Fegyin és Leonov, A. Fagyajev, K. Pausztovszkij, I. Ehrenburg műveivel. Az ötvenes években váltak ismertté a nyugat-európai országok vagy a szomszéd népek szocialista realista irodalmának akkor vagy korábban keletkezett művei. Aragon regényei, Éluard kései lírája, Martin Andersen Nexő prózai epikája vagy Anna Seghers, Ludwig Renn regényei... A regények, versek, drámai művek a legmagasabb szinten képviselték a szocialista realista művészet legjobb eredményeit pártosságát, népközelségét, korszerű kifejezőeszközökkel gazdagított realizmusát, szemléleti totalitását, és egyúttal példát mutattak a nemzetek és alkotók szerinti variánsokra is.” (143. p.) „A

politikai koncepcióból következett, hogy a kulturális politika is közeli, megvalósítható célnak látta az egységes szocialista realista magyar irodalom létrejöttét, sőt 1951-ben már megvalósítottak deklarálta. Az egységes szocialista realista magyar irodalom elképzelése „modellje” szerint a marxizmus áthatotta írónkat, alkotóinkat, a szocialista irodalom monopolhelyzetben van, tehát a magyar irodalomban nincsenek s nem is lehetnek eszmei, felfogásbeli, ideológiai különbségek. ... A szocialista realizmus történelmileg kialakult, helyes, egy egész irodalmi korszakot átfogó ismérveit a kulturális politika megmerevítette, kánonná, előírásá emelte, s a napi kritika, a könyvkiadás gyakorlata pedig még türelmetlenebbül, merevebben követelte meg, kérte számon ezt az eszményt az íróktól. Így a kulturális politika elméletében és gyakorlatában helyes, történelmileg igazolt és helytelen, szubjektívista, voluntarista elemek keveredtek, s ez annál nagyobb kárt okozott, mert a helytelen elvek merev megkövetelése kompromittálta a helyeseket is. A szocialista realizmusnak az a történelmileg kialakult sajátossága, hogy a művek a történelmet a maga valódi mozgásában, forradalmi fejlődésében, marxista tudatossággal ábrázolják, annak követelésévé vált, hogy az irodalom az aktuális politikához igazodjék, s a napi politikai gyakorlat igazolja. Ezért válhattak az alkotások gyakran a pártthatározatok illusztrációjává.”; (149. p.) A harmadik értékelést, amely a szocialista realizmus témakörét is érinti, az 1990-ben a Magvető Könyvkiadó Gyorsuló idő sorozatában közreadott Rainer M. János Az író helye : Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953-1956 című kötetének bevezetőjéből idézzük: „Az előírások alapkövét a szocialista realizmus, mint a valóság ábrázolásának legmagasabb rendű módja jelentette. Valójában – bár csaknem egy évtizedig a leggyakoribb szava maradt az irodalom körüli polémiaírnak – kielégítően nem sikerült definiálni senkinek a szocialista realizmus fogalmát. ... A szocialista realizmus normatív jellege az irodalmi művek tartalmi és formai vonatkozásaira egyaránt kiterjedt. A formát illetően egyfajta naturalisztikus-pedagógikus közértelem vált követelménnyé, a tartalomnak pedig a hivatalos szervek által kijelölt aktuális témákat kellett agitatív színezettel és bizonyos extenzitással tükröznie.” (12–13. p.)

10. ZSDANOV, i. m. 78–80. p.

11. RÉVAI József: Megjegyzések... 296–297.; 318. p.

12. TÖRÖK Endre – KIRÁLY István: Irodalmunk 1945–1954 között : Feljegyzés. (Budapest, 1957. november 20.). – MOL-I-4-aaa 49. d., géppel írt tisztázat. Közli: Cseh – Kalmár – Pör (szerk.): Zárt, bizalmas, számozott : Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956-1963. Bp.: Osiris, 1999. 67–74. p. Az idézet a 73. oldalon található.

13. A Lukács-vita mellett a Déry-vita a személyi kultusz időszakának meghatározó irodalmi eseménye volt. A vita elindí-

- tása Révai József nevéhez fűződik, aki *Megjegyzések egy regényhez* című írásában bírálta Déry Tibor *Felelet* című regényét. A bírálat tárgyát a kommunista párt illegális éveinek regénybeli kritikai ábrázolása képezte. Révai szerint a szerző nem a valóságnak megfelelően ábrázolta a kommunista párt akkori szerepét, tevékenységét, hatásában és vonzásában gyengének mutatta be. Ezért nem lehetett vonzó a regény főhősének, Köpe Bálintnak a pártba való belépése. A másik kritika is a főhőssel kapcsolatos, ám az inkább a személy jellemfejlődésével kapcsolatos negatívumokat emelte ki: túlságosan individualistának és moralizálónak minősítette azt Révai írása. Ez az a momentum, amelynek tükrében pontosan megérthető, hogy a *Felelet*-vita tulajdonképpen milyen politikai célt szolgált. *„Miért léptünk fel sok elvtárs számára érthetetlen keménységgel és eréllyel a Déry-regényében jelentkező polgári moralizálás ellen? Azért, mert ez a moralizálás, ennek a politikai gyökere – és mindent le kell tudni fordítani a politika nyelvére – lényegében az ellenség megsajnálására alkalmas. Vannak a mi táborunkon belül is ilyen moralizálók, akik ingadoznak, kételkednek, engednek a burzsoázia morális köntösbe öltöztetett ideológia nyomásának. Ez ma az opportunizmus egyik jelentkező formája az ideológiai fronton, különösen az értelmiség soraiban. És a moralizáló társadalomszemléletet, a párt múltjának moralizáló ábrázolását a *Feleletben* azért bíráljuk élesen, mert ez a párt mai politikájával szemben kételkedő, ingadozó elemek alá ideológiai bázist ad.”* – írta Révai (Irodalmunk egyes kérdéseiről. In: Révai József: *Vita irodalmunk helyzetéről*. Bp.: Szikra, 1952. 115. p.).
14. TÖRÖK Endre – KIRÁLY István i.m. 71. p.
 15. RÉVAI József: *Megjegyzések...* 303–304. p.
 16. Elavult könyvek jegyzéke I. Bp. : Népművelési Minisztérium, 1952.; Elavult könyvek jegyzéke II. Bp. : Népművelési Minisztérium, 1953.; Elavult könyvek jegyzéke III. Bp. : Népművelési Minisztérium, 1953. – A jegyzékek utóéletének talán kevésbé fontos, de nagyon jellemző adalékát is érdemesnek tartjuk itt közölni. Az anyaggyűjtés során szükség volt az eredeti jegyzékek kézbevitelére, mivel a közlést azokra alapoztuk. Ehhez a nemzeti könyvtár gyűjteményét használtuk, s a következő jelenséggel találkoztunk: a három jegyzék valaha „zárt anyag” volt, s csak a Kortörténeti külön-gyűjteményben sikerült megtalálni (a KKT OSZK 25.712/1-3 jelzet alatt.) A korszak belső világát és ellentmondásosságát jellemzi, hogy a selejtezési jegyzékeket is zárt anyagként kellett kezelni.
 17. Népművelési Minisztérium: *Elavult könyvek jegyzéke I.* 1952. 3. p.
 18. A magyar könyv-, folyóirat- és hírlapkiadás utóbbi húsz évben történt liberalizálása azt mutatja, hogy – hasonlóan az 1948 előtti és a piacra orientált kiadói tevékenységhez – a kiadványok mennyiségi piacát ma sem a magas irodalmi értéket képviselő munkák határozzák meg, hanem a nagy példányszámban megjelenő giccs, ponyva, lektűr, a bulvár témákat felvonultató könyvek és hírlapok. Tehát a fogyasztói igények által szabályozott könyvpiac tanúsága szerint napjainkban is az ún. könnyű műfaj tud piacképes maradni, amelyben – ha nem is teljes analógiával, de mégis – a közízlés igényei érhetőek tetten.
 19. SALLAI István: *Könyvtáraink és az új kormányprogram.* = *Könyvtáros*, 1953. 10 sz. 9. p.
 20. Z.V.: *Beszámoló a Könyvtárosok Országos Értekezletéről.* = *A Könyvtáros*, 4. 1954. 4 sz. 2. p.
 21. BARABÁSI Rezső: *Előre új eredmények kivívására.* = *A Könyv*, 1955. 4. sz. 147-148. p. (Barabási ezekben az években a Népművelési Minisztérium Könyvtári Főosztályának vezetője.)
 22. Alapnak ezt a számát Benjámín László és Kónya Lajos versei miatt kobozták el. A Lapkiadó egyik vezetője, Vincze István ennek ellenére 1500 darab cenzúrázatlan példányt eljuttatott az újságárusokhoz.
 23. Szerző nélkül: *Tézisek : Irodalompolitikánk 1953. június és 1956. november között.* – MOL XIX-I-4-aaa 49 d., géppel írt tiszttázat. Közli Cseh – Kalmár – Pór i.m. 77. p.
 24. Major Ottó felszólalása az 1957. évi júliusi íróaktíván. – MOL XIX-1-4-aaa 54. d., géppel írt tiszttázat. Közli Cseh – Kalmár – Pór i.m. 46–47. p.
 25. AGÁRDI Péter: *Közelítések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez.* In: *Művelődéstörténeti szöveggyűjtemény 1945-1990. Válogatás a magyar művelődés 1945 és 1990 közötti történetének dokumentumaiból.* (Szerk. Agárdi Péter). Pécs : PTE, 2008. 711–747. p.
 26. Erről lásd részletesebben: *A Kiadói Főigazgatóság tájékoztatója a könyvkiadás 1957. évi terveiről.* – MOL XIX-1-4-aaa 49. d., 54. dosszié, géppel írt tiszttázat. Közli Cseh – Kalmár – Pór i.m. 28–32. p.
 27. A Politikai Bizottság 1957. augusztus 6-ai ülésének előterjesztése, szó szerinti és határozati jegyzőkönyve az irodalmi helyzetről – MOL 288. f. 5/38. ó. e., géppel írt másodpéldány. – Közli Cseh – Kalmár – Pór i.m. 60. p.
 28. AGÁRDI Péter i.m.
 29. *Pártdokumentumok az ideológiai és kulturális munkáról.* Bp.: Kossuth, 1962. 41. p.
 30. Itt egyszerűen arról volt szó, hogy azoknak az íróknak és családtagjaiknak, akik korábban írásaikból és különböző

- szerkesztőségekben betöltött állásaikból jutottak rendszeres jövedelemhez, ám a forradalomban játszott szerepük miatt vagy még azt megelőzően elbocsátottak állásukból, illetve írásaik nem jelenhettek meg, sőt sokan közülük börtönben voltak, nem volt miből megélniük. A hatalom – félve a szolidaritási mozgalomtól – megélhetési állásokat ajánlott számukra vagy feleségeik, családtagjaik számára. A felajánlott állások többnyire adminisztratív jellegűek voltak. A megélhetési lehetőségek közé sorolták – többek között – a könyvtárakban történő elhelyezésüket is, aminek az lett a következménye, hogy a könyvtárakban nagy számban dolgoztak írók, költők, irodalmárok és tudósok is. A szellemi erők importja a könyvtárakban pozitív folyamatokat indított el, több írónk, irodalmárunk és tudósunk vett részt a magyar könyvtárügy megújulási folyamatában, sőt, a könyvtárakba száműzött irodalmárok, tudósok közül többen meg is ragadtak a könyvtáros szakmánál, annak meghatározó elméleti és gyakorlati szakemberei lettek. Az írók, költők, tudósok könyvtárakba történő „deportálása” nem csupán az ötvenes években és azok végén jelentkező irodalmi és művészeti élet konszolidációjának kísérlete alatt, hanem később a bebörtönzött vagy internált, deportált írók, tudósok 1960-as évekbeli rehabilitációja során is bevett gyakorlat volt. Hogy csak néhányat említsünk közülük: Benjámin László, Keresztury Dezső, Kónya Lajos, Varga Domokos, Szentmihályi János, Kosáry Domokos, Bibó István, Bóday Pál, Berlász Jenő, Polzovics Iván.
31. ORBÁN László: Javaslat a Politikai Bizottság részére az írószövetség újjászervezéséről. Budapest, 1959. március 27. – MOL 288.f.33/59/9. ö.e., géppel írt másodpéldány. Közli: Cseh – Kalmár – Pór (szerk.) i.m. 123–124. p.
32. A KB Tudományos és Kulturális Osztályának feljegyzése az írószövetség alakuló tagságáról. – MOL XIX-J-4-aaa 1. d., géppel írt másodpéldány. Közli Cseh – Kalmár – Pór (szerk.) i.m. 122–123. p.
33. Ezekről a problémákról olvashatunk Köpeczi Béla feljegyzésében a Déry Tiborral és Hágy Gyulával folytatott beszélgetésről a Kiadói Főigazgatósághoz eljuttatott dokumentumban: Köpeczi Béla feljegyzése a Déry Tiborral és Hágy Gyulával folytatott beszélgetéseiről. Budapest, 1961. január 24. – MOL XIX-I-4-aaa 63. d., géppel írt tisztázatot, Köpeczi Béla saját kezű aláírásával. Közli: Cseh – Kalmár – Pór i.m. 168–169. p.
34. Köpeczi Béla feljegyzése az 1956-ban „kompromittált” írókról. – Budapest, 1962. január 22. – MOL XIX-J4-rrr 1. d., géppel írt tisztázatot. Közli: Cseh – Kalmár – Pór i.m. – p.: 169–171. Az Idézet a 169. oldalon található.
35. KÁDÁR János: Kádár János felszólalása a Politikai Bizottság 1962. április 27-ei ülésén az 1962. májusi közgyűlési referátum téziseiről. – MOL 288 f. 5/1962/264. ö. e., géppel írt másodpéldány. Közli: Cseh – Kalmár – Pór i.m. 171–177. p. Az idézet a 171-172. oldalról származik.
36. Horváth Béla (1908-1975): költő, műfordító, szerkesztő. 1952–1962 között az NSZK-ban, legtovább Münchenben élt, rövid ideig a Szabad Európa Rádió munkatársaként dolgozott. 1953 és 1961 között egyik szerkesztője volt a magyar emigráció folyóiratának, a müncheni Látóhatárnak. 1962 februárjában hazatért Budapestre, és itt a budapesti Látóhatár szerkesztője, majd a szerkesztőbizottság tagja volt 1962-től 1971-ig.
37. Kádár téved, hiszen nem Horváth Mihályról, hanem Horváth Béláról volt szó.
38. Kádár János felszólalása a Politikai Bizottság 1962. április 27-ei ülésén ... Uo. 173. p.
39. Uo. 175. p.
40. VALUCH Tibor: Értelmiség, politika, kultúra a Kádár-korszakban. In: Társadalom és kultúra Magyarországon a 19-20. században. (Szerk. Vonyó József). Pécs : Pro Pannonia Kiadói Alapítvány ; Magyar Történelmi Társulat, 2003. 151–159. p. (Az idézet a 155. oldalon található.)
41. A Népkönyvtári Központ szellemiségét, politikai meghatározottságát tükrözi az általa gondozott (máig nem derült ki az összeállító neve) és 1950-ben kiadott közel 8 600 tétel három jegyzék, amelyek mint az üzemi, falusi és városi könyvtárak „rendezési útmutatója” jelent meg, de valójában az 1948-as politikai fordulat után hatalomra kerülő kommunista vezetés számára elfogadhatatlan műveket tartalmazta. (Erről bővebben lásd Sipos Anna Magdolna: Könyvek kivonásával és megsemmisítésével ... c. tanulmányát.)
42. Az 1944-ben és 1945-ben a könyvtárak gyűjteményében keletkezett jelentős háborús károk miatt a legfontosabb feladat az olvasási lehetőségek széles körben történő megteremtése volt. A gazdasági nehézségek, a háborút követő viszonyok miatt azonban ez igen lassan indult el. 1949 végén még mindössze 434 falusi könyvtárról van tudomásunk, de ezt követően a könyvtárak számának dinamikus emelkedéséről számolnak be a statisztikai adatok. Az 1952. augusztus 31-i helyzetet rögzítő országos könyvtári adatfelvétel, amely az állami, a szakszervezeti, valamint más tömegszervezeti könyvtárak, a gépállomások, az állami gazdaságok, a termelő- és egyéb szövetkezetek, a kórházak, az üdülők és az azokhoz tartozó könyvtárakra terjedt ki, összesen már 8.536 könyvtár adatait gyűjtötte össze, amelyben meghatározó nagyságrendet mutatott a közel két és félezer (2452) községi és 146 városi, valamint a több, mint négyezer (4028) szakszervezeti könyvtár. A könyvtárak gyűjteményének nagy-

- ságrendjét a 150 kötetnél kevesebb (31 %) és az ezer darab alatti kötettség jellemezte. Ebbe a gyűjteményi intervallumba tartozott a könyvtárak 92 százaléka, és csupán a könyvtárak 8 százaléka rendelkezett ennél nagyobb gyűjteménnyel. A következő évben, 1953-ban került sor a tudományos és szakkönyvtári adatfelvételre. Az adatszolgáltatás kiterjedt az országos tudományos könyvtárakra, a tudományos és kutató intézetek könyvtáira, az egyetemek és a főiskolák, valamint a szakiskolák, egészségügyi intézmények, egyházak, múzeumok, levéltárak, a párt intézeteinek és a vállalati, üzemi szakkönyvtárak gyűjteményeinek felmérésére. Nem szerepeltek az adatközlők között a fegyveres erők, testületek, a külügyi szervek és néhány jelentős, a párthoz kötődő szervezet. Az adatfelvétel eredményei szerint összesen 1052 tudományos és szakkönyvtár működött az országban, ám azoknak jelentős részét csak 1945 után hozták létre, és ez meghatározta a gyűjtemények jelentőségét is. A már jóval korábban alapított országos szakkönyvtárak és egyetemi, főiskolai könyvtárak őrizték a szakkönyvtári összes állomány közel 80 százalékát (79,4 %), és a fennmaradó húsz százalékon osztoztak az egyéb szakkönyvtárak. Ugyanakkor beszédes az egyes szakkönyvtárak gyűjteményének nagyságát bemutató arány; eszerint 250 és 5000 kötet közötti nagyságú kollektívával rendelkezett a könyvtárak közel 80 százaléka (77%), és mindössze a könyvtárak 2,3 százalékában, 24 könyvtárban volt több mint százezer kötet. (Az adatok forrása Szabó-András Endre: Könyvtári adatok 1884-1962. Bp.: Népművelési Propaganda Iroda, 1966.)
43. KONDOR Istvánné: Feljegyzés Aczél György számára a könyvtári „zárt” anyagok kezelésével kapcsolatban (1959. január 15.). – MOL XIX-I-4-d. 10. d. 0041/1959. géppel írt tisztaírat, Kondor Istvánné, a Művelődésügyi Minisztérium Könyvtári Osztálya vezetője saját kezű aláírásával. Közli Cseh – Kalmár – Pór i.m. 440–441. p.
44. A Művelődésügyi Miniszter 0041/1959. sz. rendelete a „zárt” különgyűjtemények fenntartása és létesítése tárgyában (1959. október 16.). – MOL XIX-I-4-d 10. d. 0041/1959. géppel írt másodpéldány; aláírója: Benke Valéria miniszter. Közli Cseh – Kalmár – Pór i.m. 442–444. p.
45. Az Országos Széchényi Könyvtár Zárolt anyagok tárának ügyrendje. – MOL XIX-I-4-d 10. d. 0041/1959. géppel írt másodpéldány. Közli: Cseh – Kalmár – Pór (szerk.) i.m. – p.: 445–447.
A Nemzeti Könyvtár Zárolt Kiadványok Tára történetének feldolgozását Somogyi Mária végezte el a Tiltott könyvek, könyvtári zárttság című tanulmányában, amely a kollektív történetének feldolgozásán keresztül és az eredeti dokumentum-melléletek segítségével idézi fel az 1946-ban létrehozott és csak 1988-ban megszüntetett tár működtetése mögött meglévő politikai szándékokat és változásokat. A tanulmányt lásd A könyvtárak és a hatalom. (Szerk. Monok István). – Bp.: Országos Széchényi Könyvtár ; Gondolat K., 2003. 89–159. p.
46. Kádár Jánosné a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának Sajtóigazgatási Főosztályát vezette.
47. SOMOGYI Mária i.m. 103–104. p.
48. A vizsgálatot megelőzte Naményi Gézának Biszku Béla belügyminiszternek küldött levele, amelyben hivatkozott a Szabad Európa Rádió és több nyugati sajtótermék (Amerikai Magyar Népszava, Nemzetőr) által közölt hírré: „*a budapestiek nagy előszeretettel látogatják a Szabó Ervin Könyvtár olvasótermét, ahol a nyugati lapok és folyóiratok rendelkezésükre állnak. A hír szerint a legnagyobb keresettségnek a Life című amerikai folyóirat örvend.*” Naményi Géza levele Biszku Béla részére a nyugati sajtótermékek könyvtári kezelésével kapcsolatban (1960. november 23.) – MOL XIX-A-24-b III/544/60. géppel írt tisztaírat Naményi Géza sajátkezű aláírásával. Közli Cseh – Kalmár – Pór i.m. 486–487. p.
49. Belügyminisztériumi vizsgálat a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárba a nyugati lapok kezelésével kapcsolatban (1961. január 6.). – MOL XIX-A-24-b III/544/60. géppel írt tisztaírat, Borgos Gyula r. ezredes a BM Titkárság vezetőjének aláírásával; az irat minősítése: szigorúan titkos; a lap tetején kéziratos feljegyzéssel a következő szöveg olvasható: L. Kádár etnő. Közli Cseh – Kalmár – Pór i.m. 487– 488. p.
50. Feljegyzés a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban tartott vizsgálatról (1961. III. 18.). – MOL XIX-A-24-b III/5454/60. géppel írt tisztaírat Ember Pálné saját kezű aláírásával. Közli: Cseh – Kalmár – Pór (szerk.) i.m. 488– 489. p.
51. Még a hetvenes és a nyolcvanas években is, jöllehet nem túl gyakran, de évente néhányszor előfordult, hogy egy-egy könyvet, megjelenése után indexre tettek, vagy folyóiratok (Valóság, Mozgó Világ, Kritika stb.) bizonyos számait visszavonták, és azokat a könyvtárak kötelesek voltak (lettek volna) beküldeni, ám ezekben az években az ilyen jellegű intézkedéseket alig vették komolyan a könyvtárosok. Igaz, a mulasztásnak ekkor már nem voltak következményei sem.
52. 175/1960. (M.K.21.) M. M. sz. utasítás a közkönyvtárak elavult és fölőspéldányai állományának rendezéséről.